

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**MUTEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE İNSANIN
ÖZGÜRLÜĞÜ PROBLEMİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Ömer MERCAN**

**Danışman
Prof. Dr. Orhan AKTEPE**

MAYIS 2023, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Ömer MERCAN

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Program Adı : Tezli Yüksek Lisans

Tez Başlığı : Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’e Göre İnsanın Özgürlüğü Problemi

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 87 sayfalık kısmına ilişkin 05/05/2023 tarihinde **IThenticate/Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %19’dur.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 11/04/2023

Danışman: Prof. Dr. Orhan AKTEPE

Öğrenci: Ömer MERCAN

KILAVUZA UYGUNLUK

“Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’e Göre İnsanın Özgürlüğü Problemi” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Ömer MERCAN

Danışman

Prof. Dr. Orhan AKTEPE

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Orhan AKTEPE danışmanlığında **Ömer MERCAN** tarafından hazırlanan “**Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’e Göre İnsanın Özgürlüğü Problemi**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Temel İslâm Bilimleri** Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak Kabul edilmiştir.

11/05/2023

JÜRİ:

Danışman	:Prof. Dr. Orhan AKTEPE	(İmza)
Üye	:Dr. Öğr. Üyesi Mikail İPEK	(İmza)
Üye	:Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YALÇINKAYA	(İmza)

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /2023 tarih vesayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /2023

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Kelam ilminde insanın özgürlüğü problemi ciddi yer tutmaktadır. İnsanın fiillerinde özgür olup olmadığı, özgürlüğünün sınırları ve yaratıcısı ile ilişkisinin düzeyi ihtilaf edilen sorular arasındadır. Kelam Düşünce Tarihinde konu ile ilgili üç farklı anlayış ortaya çıkmıştır. İnsanın düşünce ve eylemlerinde tamamen özgür, tamamen zorunlu ve hem özgür hem zorunlu olduğu şeklindedir. Çalışmamızda insanın tamamen özgür olduğu düşüncesini ifade eden Mu'tezile ile insanın ne tam özgür ne tam mecbur olup ikisi ortasında bir yerde olduğunu ifade eden Ehl-i Sünnet'in görüşlerini incelemeye gayret ettik.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konu ile ilgili kavramları inceleyip kavramların kelam ekolleri tarafından hangi anlamlarda kullanıldığına kısaca değinilmiştir. Daha sonra konu ile ilgili ayetler zikredilip kısa tarihi süreç açıklanmıştır. Birinci bölümde Mu'tezile'nin ikinci bölümde ise Ehl-i Sünnet'in konu hakkındaki görüşleri açıklanmaya gayret edilmiştir.

Çalışmamızın öncesinde ve sonrasında yardımlarını esirgemeyen, gerek konuyu ele alırken izlenmesi gereken yöntemler hususunda, gerekse kullanılacak kaynaklar hakkında bilgilendiren saygıdeğer danışman hocam; Prof. Dr. Orhan AKTEPE'ye teşekkürlerimi bir borç bilirim. Aynı zamanda her daim manevi desteklerini yanımda hissettiğim aileme teşekkürlerimi sunarım. Böylesine geniş bir konunun ele alınması, şüphesiz birtakım eksiklikleri de beraberinde getirecektir. Buna rağmen sabır ve özveri ile elimizden gelen çabayı gösterdik. Gayret ve çaba bizden, muvaffakiyet ise Allah'tandır.

Ömer MERCAN, Erzincan, 2023

MU‘TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET’E GÖRE İNSANIN ÖZGÜRLÜĞÜ PROBLEMİ

Ömer MERCAN

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2023

Danışman: Prof. Dr. Orhan AKTEPE

ÖZET

İslam düşünce tarihinde insanın düşünce ve eylemlerinde özgür olup olmadığı ciddi bir şekilde tartışılmıştır. Bugün de tartışılmakta olan konular arasında bulunmaktadır. Özellikle bu tartışma konuları insanın gerçekleştirdiği eylemlerinin önceden belirlenip belirlenmediği, insanın özgürlüğünün sınırının ne düzeyde olduğu, Allah ile ilişkisi gibi konulardır. İnsanın özgürlüğü problemiyle ilgili mezhep ve ekollerin görüşleri bulundukları zamana, şartlara ve dini metinleri inceleme, okuma perspektiflerine göre değişiklik göstermektedir. İslam düşüncesinde, Allah’ın varlık ve âlemde mutlak tasarruf ve güç sahibi olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. İhtilaflar daha çok yaratıcının insanın eylemlerinde etkisinin olup olmadığı ile ilgilidir. Bir tarafta insanın kendi fiillerinde herhangi bir etki ve gücü olmadığını savunanlar bulunmaktadır. Bunlar insanın rüzgârın önündeki yaprak misali cebr altında bulunduğunu iddia eden Cebriyye’dir. Diğer tarafta ise insanın düşünce ve fiillerinde tümüyle özgür olduğunu, bununla birlikte insanın kendi fiillerini bizzat kendisinin yarattığını ileri süren Mu‘tezile bulunmaktadır. Bu iki anlayışın ortasında Ehl-i Sünnet olarak adlandırılan Eş‘ariyye ve Mâtürîdiyye ekolleri bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet ekollerinin Mu‘tezile’nin görüşünün aksine insanın fiil ve sorumluluğunu açıklama konusunda Eş‘ariyye kesb, Mâtürîdiyye ise cüz-i irade kavramlarına önem verdiği görülmektedir. Eş‘ariyye, insanın Allah’ın kendisine fiil işleme anında bahsettiği kudret ile fiillerini kesb ederek gerçekleştirdiği görüşünü benimsemektedir. Mâtürîdiyye ise insanın sorumlu bir varlık olarak değerlendirilmesi nedeniyle kendisine bahsedilen cüz-i irade ile fiillerini gerçekleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Özgürlük, Fiil, Mu‘tezile, Eş‘ariyye, Mâtürîdiyye,

THE PROBLEM OF HUMAN FREEDOM ACCORDİNG TO MUTEZILAH AND AHL AS-SUNNAH

ÖMER MERCAN

Erzincan Binali Yıldırım University,

Graduate School of Social Sciences,

Master's Thesis, May 2023

Supervisor: Prof. Dr. Orhan AKTEPE

ABSTRACT

In the history of Islamic thought, it has been seriously debated whether man is free in his thoughts and actions. It is among the issues that are still being discussed today. In particular, these topics of discussion are issues such as whether man's actions are predetermined or not, the level of the limit of man's freedom, and his relationship with God. The views of sects and schools on the problem of human freedom vary according to their time, circumstances and perspectives on studying and reading religious texts. In Islamic thought, there is no dispute that Allah has absolute power and power in existence and the world. Disputes are more about whether the creator has influence on man's actions. On the one hand, there are those who argue that man has no influence or power in his own actions. These are the Jabriyya, which claims that man is under force like a leaf in front of the wind. On the other side is Mu'tazil, who asserts that man is completely free in his thoughts and actions, and that man himself creates his own actions. In the middle of these two understandings are the Ash'ariyya and Matürîdiyya schools, which are called Ahl al-Sunnah. Contrary to Mu'tazilah's view, it is seen that the schools of Ahl al-Sunnah attach importance to the concepts of Ash'ariyya kesb and Matürîdiyye to the concepts of jüz-i irade in explaining the actions and responsibilities of man. Ash'ariyya adopts the view that man performs his deeds by kesbing them with the power that Allah has bestowed on him at the time of committing the act. Mâtürîdiyye, on the other hand, carries out its actions with the will bestowed on it due to the fact that man is considered a responsible being.

KeyWords: Freedom, Verb, Mu'tazilah, Maturidi, Ash'ari.

İÇİNDEKİLER

MUTEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE İNSANIN ÖZGÜRLÜĞÜ PROBLEMİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MU'TEZİLE'YE GÖRE İNSAN ÖZGÜRLÜĞÜ PROBLEMİ

1.1. Mu'tezili Düşüncenin Tarihi Teşekkül Süreci.....	25
1.1.1. Mu'tezile'nin Teşekkülünü Etkileyen Sebepler	26
1.2. Mu'tezile'nin Temel Prensipleri.....	29
1.2.1. Tevhid	29
1.2.2. Adalet	30
1.2.3. El-Va'd ve'l-Vaid.....	31
1.2.4. El-Menzile Beyne'l Menzileteyn	32
1.2.5. El-Emir Bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu Ani'l Münker	33
1.3. Mu'tezile'nin Probleme Yaklaşımı	34
1.3.1. İrade Bağlamında İnsan Özgürlüğü	34
1.3.1.1. Mutlak Adalet ve İlahi İrade.....	35

1.3.1.2. İnsanın Özgür İradesi	39
1.3.2. Kudret ve İstîtâat	42
1.3.3. Fiil Kavramı ve İnsan Fiilleri	45
1.3.4. Kesb Meselesi	49
1.3.5. Teklif ve Sorumluluk Meselesi	50

İKİNCİ BÖLÜM

EHLİ SÜNNET'E GÖRE İNSANIN ÖZGÜRLÜĞÜ PROBLEMİ

2.1. Ehl-i Sünnet'in Teşekkülü ve Probleme Yaklaşımı	53
2.1. 1. Eş'ariyye'de İnsanın Özgürlüğü Problemi	55
2.1.1.1. Mutlak İlahi İrade	56
2.1.1.2. Mutlak İlahi İrade Karşısında İnsan İradesi	58
2.1.1.3. Eş'ariyye'nin Kesb Teorisi	59
2.1.1.4. Eş'ariyye'de İnsanın Gücü	62
2.1.1.5. Eş'ariyye'de Fiil Meselesi	64
2.1.1.6. Eş'ariyye'de Teklif	66
2.1.2. Mâtürîdiyye'de İnsanın Özgürlüğü Problemi	67
2.1.2.1. Mâtürîdiyye'de Külli ve Cüz'i İrade	68
2.1.2.2. Mâtürîdiyye'de Kudret/İstîtâat	72
2.1.2.3. Mâtürîdiyye'de Kesb/İhtiyar Meselesi	75
2.1.2.4. Mâtürîdiyye'de Fiil Meselesi	78
2.1.2.5. Mâtürîdiyye'de Teklif	81
SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER	84
KAYNAKÇA	91
ÖZ GEÇMİŞ	97

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

As	: Aleyhisselam
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz	: Bakınız
C	: Cilt
Çev	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed	: Editör(ler)
Haz	: Hazırlayan
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
M.Ü	: Marmara Üniversitesi
OMUİFD	: On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ö	: Ölümü
Sav	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Thk	: Tahkik
Ths	: Tarihsiz
Trc	: Tercüme eden
Vb	: Ve benzeri
Vd	: Ve diğerleri
YY	: Yüzyıl

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İslam düşüncesinde insanın düşünce ve eylemlerinde hür olduğu veya hür olmadığı ciddi bir şekilde tartışılmış ve halen tartışılmakta olan konular arasındadır. Özellikle insanın gerçekleştirdiği eylemlerinin önceden belirlenip belirlenmediği, insanın özgürlüğünün ne düzeyde olduğu, Allah (c.c) ile ilişkisi gibi konular üzerinde durulmuştur. İnsanın özgürlüğü problemi konusu ile ilgili fırka ve mezheplerin görüşleri bulundukları zamana, şartlara ve dini metinleri inceleme, okuma perspektiflerine göre değişiklik göstermektedir. İslam düşünce tarihinde insanın özgür olduğu kabul edilmiş ve insanın özgürlüğü konusu ile ilgili üç farklı bakış açısı meydana gelmiştir.

İnsanın eylemlerinde özgür olduğunun kabul edilmesi sonucunda özgürlük alanının sınırları konusunda ihtilaf edilmiştir. Radikal fikirlere sahip olanlar, insanın özgürlüğünü tamamen yok sayarak insana özgürlük ve hareket alanı tanımamışlardır. Özellikle Kelam Düşünce tarihine etkisi olan Cebriyye tam olarak belirttiğimiz anlayışta bir düşünceye sahiptir. Bu anlayışa göre insan fiillerini tercihi konusunda etkin olmamakla beraber rüzgâr yaprağı nasıl önünde savuruyor ise, insanın kader karşısındaki aynı şekildedir. İnsanın fiillerini gerçekleştirmesini ve seçme hürriyetini tümüyle reddeden Cebriyye, insanın davranışlarını cansız yaratıklarla aynı olduğunu değerlendirmiştir.

Mu'tezile, Cebri düşüncenin aksine insanın fiillerinde özgür olduğu düşüncesini benimsemektedir. Mu'tezile düşüncesi meseleye daha çok adalet prensibi üzerinden bakmaktadır. Allah'a kötülük, zulüm ve bozgunculuk izafe edilemeyeceğinden kulların fiillerini Allah'ın yaratması mevzu bahis olmamaktadır. Allah'ın insana bahşettiği kudret ile emir ve yasakların gereğini yerine getirmektedir. Allah istediğini emreder ancak hoş olmayan şeyleri yasaklar. Allah emrettiği iyiliklerin mükafatını verip yasakladığı kötülüklerden ise uzaktır.

Eş'arîyye, insanın özgürlüğü konusunu Allah'ın sıfatları ve ilahî irade üzerinden değerlendirmektedir. Eş'arîyye, mutlak ilahi irade anlayışıyla ilahi iradenin sınırsız ve kuşatıcı olduğunu benimsemektedir. Dilediğini dilediği gibi yaratan ve yarattığı tüm varlıklar üzerinde sınırsız etki ve yetkisinin olduğu bir ilah anlayışı söz konusudur. Eş'arîyye'nin bakış açısı daha çok Allah merkezlidir. Bu nedenle insanın özgürlüğü

problemine bakışları da bu minvalde geliştiğinden insanın fiillerinin yaratıcısı ve faili olmasını mümkün görmemektedir. Eş'arîyye, insana ne fiillerinde tam özgürlük ne de iradesi olmayan zorunlu varlık olarak bakarlar. İnsanın özgürlüğünün keyfiyetini Allah'a bırakmayı uygun görmektedirler.

Mâtürîdiyye ise insanın özgürlüğü problemini kaza ve kader meselesi içinde fiillerin yaratılması üzerinden değerlendirmişlerdir. Öncelikle Allah'ın insanı emir-yasak hususunda muhatap kabul etmesi insanın sorumlu ve fiillerinde özgür olduğunun en önemli delilidir. İnsan sorumlu tutularak fiillerine ceza-mükafat verilmesi nedeniyle kendi fiillerini özgür iradesiyle meydana getirecek donanımda olan bir varlıktır.

İnsanın özgürlüğü problemi konusunda Mâtürîdiyye ve Mu'tezilîler arasında görüş yakınlığı bulunmaktadır. Lakin Eş'arîyye probleme tavizsiz bir şekilde uluhiyet merkezli bakmasından ötürü diğer iki fırka ile fikir ayrılığı içerisinde olduğu görülmektedir. Eş'arîyye'nin bu fikir ayrılığına düşmesinin kendilerince birçok delili bulunmaktadır. Çalışmamızın amacı Mu'tezile'nin, Mâtürîdiyye'nin ve Eş'arîyye'nin insanın özgürlüğü problemi ile ilgili anlayışlarını ve insan özgürlüğü anlayışlarının arka planında hangi düşüncelerinin bulunduğunu, ayrıca insanın özgürlüğünün zorunlu olup olmadığı gibi konuları nasıl ele aldıklarını belirlemektir.

1.1. Araştırmanın Metodu

Yapılan araştırmanın giriş bölümünde öncelikle insanın özgürlüğü ile ilgili kavramların tahlili yapılmıştır. Bu tahlilde kavramların terim anlamları ve Kelam ekollerinin ve düşünürlerinin kavramları hangi anlamlarda kullandıklarına değinilmiştir. Daha sonra konunun tarihsel arka planı, ekol ve düşünürlerin konu hakkındaki düşünceleri bütünsel perspektifle kısa bir şekilde açıklanmıştır. Sonrasında konunun Kur'an-ı Kerim'de nasıl işlendiği incelenip bütünsel perspektif ile ifade edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde Mu'tezile'nin kısa tarihi teşekkül süreci anlatılmıştır. Sonrasında Mu'tezile'yi mezhep yapan ve düşüncesinin usulünü oluşturan temel prensipleri kısaca incelenmiştir. Daha sonra ise Mu'tezile'nin problem hakkındaki görüşleri delilleriyle birlikte açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise kısa Ehl-i Sünnet bahsinden sonra Eş'ariyye'nin konu ile ilgili görüş ve düşüncelerine birkaç başlık altından delilleriyle

beraber değinilmiştir. Daha sonra Mâtürîdiyye'nin problem hakkındaki görüş ve düşünceleri birkaç başlık altında delilleriyle birlikte açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmamızda Mu'tezile'nin, Eş'arîler'in ve Mâtürîdîler'in insanın özgürlüğü problemine bakış açıları belirlenerek genel bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Tüm bunların neticesinde Mu'tezile'nin, Eş'arîler'in ve Mâtürîdîler'in insanın özgürlüğü problemi hakkında anlayışları tespit edilerek bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

1.2. Araştırmanın Kaynakları

Söz konusu çalışma yapılırken, olabildiği kadar çokça kaynaktan istifade edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda, muhtelif kaynakların ortak bilgisine ulaşılmış, kullanılan dilin sade ve anlaşılır olmasına özen gösterilmiştir. Çalışmamızın yazım aşamasında Kur'ân ve konuyla ilgili olan Hadislere başvurulmuştur. Ayrıca Kelam alanında yazılmış birçok eserin konu ile ilgili bölümleri okunup çalışmaya katkı sağlayacağını düşündüğümüz kısımları değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada en çok başvurulmuş kaynaklar Râgıp el-İsfahânî'nin el-Müfredat adlı eseri, Seyyid Şerif Cürcânî'nin et-Ta'rîfât adlı eseri, Kâdî Abdülcebbar'ın el-Muğni ve Şerhu'l Usûli'l Hamse adlı eserleri, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Kitâbü't Tevhîd adlı eseri olmuştur. Ayrıca müellifin diğer eserlerinden de çokça istifade edilmiştir. Ebû'l Hasen el-Eş'arî'nin Makalâtü'l İslâmiyyîn, el-Lüma ve el-İbâne adlı eseri ve müellifin diğer eserlerinden de faydalanılmıştır. Kemâl Işık'ın Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelamî Görüşleri adlı eserine, Şerafettin Gölcük'ün Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri adlı eserine ve Mevlüt Özler'in İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti adlı eserine de çokça başvurulmuştur. Muhammed Ammara'nın Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu adlı eseri ve İbrahim Coşkun'un "Klasik Kelamî Anlayışta İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti" adlı makalesi, Abdülhamit Sinanoğlu'nun "Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti" adlı çalışması ana kaynaklara inme noktasında çalışmamıza katkı sağlamıştır. Bunun yanında konuyla ilgili olarak gördüğümüz çeşitli sözlüklere, kitaplara, makalelere, tezlere ve ansiklopedi maddesine ulaşılmış, buradaki ilgili bölümler yapılan bu çalışmada kullanılmıştır.

1.3. Konuyla ilgili Çalışmalar

Araştırmamız ile ilgili olan çalışmaları sıralamak gerekirse:

Hafzullah Genç, Eş'ari Düşüncesinde İnsan Fiilleri, İslami Araştırmalar Dergisi, 2016;27(3)

M. Said Yazıcıoğlu, “Mâtürîdî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1988, C. 30.

Abdülhamit Sinanoğlu, “Mu‘tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Şerife Özketen, “Kelam Ekolleri ve Varoluşculuk Bağlamında İnsan Özgürlüğü”. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Harun Işık, Mâtürîdî’ye Göre Kaza ve Kader, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2011.

Bu çalışmalar, insanın özgürlüğü ile ilgili olarak sadece belirli bir mezhep, ekol ve düşünürün bakış açısını ve delillerini ele almaktadır. Çalışmalar ele alınan konumuzun amacını tam olarak yansıtmamakla beraber çalışmamızda faydalandığımız bilgiler içermektedirler. Çalışmamızın diğer çalışmalardan farkı, konu hakkında görüş ortaya koyan tüm mezhep, ekol ve düşünürlerin düşüncelerini delilleriyle birlikte ortaya koymaktır. İnsanın özgürlüğü problemini tarihi ve mezhepsel bütünlük içerisinde ortaya koymaya ve özet niteliğinde bir çalışma meydana getirmeye gayret edilmiştir.

2. İnsanın Özgürlüğü İle İlgili Kavramlar

2.1. Fiil

Fiil kavramı sözlükte; iş, oluş, davranış ve hareket kelimeleri ile karşılanmaktadır. Yani fiil salt düşüncede kalmayıp ortaya çıkan şey demektir. Fiil kavramı, ıstılahta farklı şekillerde tanımlanmıştır: Mu‘tezili düşünür Kâdî Abdülcebâr (v. 412/1025) fiili; güç sahibinden meydana gelen şey olarak tanımlarken¹, Seyyid Şerif

¹ Kâdî Abdülcebâr, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, Cilt: II, çev. İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 45.

Cürcânî (v.816/1413) ise onu; başka birine tesirde bulunma nedeniyle bir şeyin meydana gelmesi şeklinde tanımlar.² Bu manada fiil kavramı Allah’a izafe edildiğinde onun anlamı; yaratmak ve yoktan var etmek olmaktadır.³

“Yapmak, işlemek” anlamlarına da gelmekte olan **fi’l** hem mastar hem de isimdir. Ontolojik anlamda “dış dünyada gerçekliği var olan” demektir. Kelam ilim literatüründe fiil kavramı İlahi fiiller ve insan fiilleri olmak üzere iki farklı sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır.⁴ İnsanın kendi fiillerinin, insanın iradesi ile meydana gelip gelmediği hususu Kelam ilim literatüründe “ef’âl-i ibâd” olarak ele alınmaktadır. Ef’âl-i ibâd, “iş, eylem” anlamlarına gelmekte olan fiil kavramının çoğulu ef’al ile “insan, kul” mealindeki abd kelimesinin çoğulu olan ibâd teriminden teşekkül etmektedir. Ef’âl-i ibâd, “kulların fiilleri” anlamına gelir.⁵ Ef’âl-i ibâd, Kelam ilminde insanın mesuliyeti ve ilahi sıfatlar ile münasebeti çerçevesi hakkında ihtilaf edilip tartışılmış önemli bir kavramdır.⁶

Bilindiği gibi insan fiilleri, iradesi haricinde (mecburi) ve iradesine bağlı (ihtiyarî) olarak iki farklı kategoride ele alınmaktadır. İradesinin dışında gerçekleşen fiilleri yaratan ve tayin eden Allah’tır. İradesinin dışında gerçekleşen fiillerde, insanın herhangi bir tesiri olmamaktadır. İnsanın iradesine bağlı fiillerinde ise özgürlük sahibidir. Bu fiillerin, insanın seçimine bağlı olması konusu Kelam ekolleri arasında ihtilaf konusu olmuştur. İnsan fiillerinin meydana gelmesinde Allah’ın herhangi bir etkisinin olup olmadığı, varsa müdahalesinin hangi düzeyde olduğu hususlarına temas edilmiştir.⁷

Cebriyye ekolünün anlayışına göre insana gerçek manada herhangi bir fiil izafe edilmesi söz konusu olamaz. İnsanın fiilleri bütünüyle Allah tarafından yaratıldığından dolayı, insanın cebir altında bulunması sebebiyle onun irade ve gücünden bahsedilemez.

² Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, “Fiil”, *et-Ta’rifât*, trc. Arif Erkan, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 172-173.

³ Ebû Mansûr Muhammed Mâtürîdî, Kitâbü’t-Tevhîd-Açıklamalı Tercüme- (trc. Bekir Topaloğlu), İSAM Yayınları, Ankara, 2017, s. 82; M. Said Yazıcıoğlu, “Fiil” Maddesi, DİA, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul 1996, XIII, s. 63

⁴ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, “Fiil”, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 105.

⁵ Topaloğlu-Çelebi, “Fiil”, 83.

⁶ M. Said Yazıcıoğlu, “Fiil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 60.

⁷ Topaloğlu-Çelebi, “Fiil”, 83.

İnsan yalnızca fiile aracı olduğundan veya fiil insanın üzerinde meydana geldiğinden mecazi manada fiilin öznesi olarak kabul edilmiştir. Sonuç olarak, “*Sonra onları sizler öldürmediniz ve fakat Allah öldürdü. Attığın zaman sen atmadın, ancak Allah attı.*”⁸ mealindeki ayette zahiren insanlara nispet edilen fiillerin asıl fâilinin Allah olduğu beyan edilmektedir. Ayrıca Allah’ın irade ve gücünün varlıkların tümünü ve hadiseleri kapsadığı merkeze alınırsa insanın kendi fiillerinin de bu kapsamın içinde olduğunu kabul etmek gerekmektedir.⁹

Eş‘arîyye ekolü düşünürlerinin ekseriyetine göre insanın fiillerini aracısız olarak Allah yaratmaktadır. İnsan, fiillerin gerçekleşmesi vaktinde kendisinde var edilen irade ve kudreti istimal ederek fiillerin gerçekleşmesine vesile olup onu kesb eden olmaktadır. Böylelikle insan fiillerinin asıl işleyeni değil kâsibi olmaktadır. Zira asıl fâil yaratıcı anlamına gelmektedir. Bu nedenle insanın herhangi bir şeyi yaratması mevzu bahis değildir. Sonuç olarak Kur’an’da mutlak anlamda yaratmanın Allah’a has kılındığı, Allah’tan başka yaratıcının bulunmadığı, yaratma sıfatının insanın fiillerine de şamil olduğu belirtilmektedir.¹⁰ Şayet insan fiillerinin yaratıcı olmuş olsaydı yaratıcılık vasfında Allah’a şirk koşulması gibi bir durum söz konusu olurdu. Bununla birlikte insan fiillerinin yaratıcısı olsaydı birçok bedensel ve ruhi aşamalardan geçmek yolu ile gerçekleşen tüm fiillerinin detaylarını bilmesi gerekmektedir. Akıl da insanın kendi fiillerinin yaratıcısının Allah olduğuna hükmetmektedir. Çünkü her mümkünin yaratıcısı Allah olmakla birlikte insanın fiilleri de mümkünler içerisinde yer almaktır. Eş‘arîyye ekolü düşünürlerinin ekseriyetine göre alemde gerçekleşen birçok hadiseye benzer olarak insanın fiilleri de ilâhî irade ile mutabık bir şekilde meydana gelmektedir. Zira nasslar Allah’ın istediğinin meydana geleceğini, istemediğinin gerçekleşmeyeceğini net bir şekilde bildirmektedir. Her ne kadar insan fiillerinin yaratıcısı olmasa da insan için fiillerin seçilmesinde tesiri bulunan bir iradenin varlığı inkâr edilemez, fakat söz konusu iradeyi de Allah yaratmaktadır¹¹

⁸ el-Enfâl 8/17

⁹ Yazıcıoğlu, “Fiil”, 60.

¹⁰ es-Sâffât 37/96

¹¹ Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 792/1390), *Kelâm İlminin Maksatları*, (çev. İrfan Eyibil), (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 572-592; Yazıcıoğlu, “Fiil”, 61.

Mu‘tezile ekolü düşünürlerinin ekseriyetine göre insan fiillerini kendi irade ve kudreti ile gerçekleştirir. Zira insanı, fiillerini kendi irade ve kudreti ile gerçekleştirebilecek kapasite ve donanımda yaratan Allah ona herhangi bir etkide bulunmamaktadır. Mu‘tezile ekolü düşünürlerinin ekseriyetine göre insan, ihtiyarî fiillerinin olduğunu ve istediği fiilleri meydana getirebildiğini deneyim aracılığı ile bilmektedir. Bu nedenle insanın kendi fiilleri kendisinin mi yahut Allah’ın mı yarattığı konusunu nasları merkeze alarak ispat etmeye çabalamak uygun değildir. Bununla beraber birtakım ayetlerde bazı fiiller Allah’a nispet edilmeyip insana izafe edilmiştir. İnsanın gerçekleştirdiği kötü fiillerinin zararı sadece kendine dokunacağı, Allah’ın insanlara zulmetmeyeceği, ahiret aleminde karşılaşacakları ceza veya ödülün yaptıkları fiillerin bedeli olduğu net bir şekilde açıklanmıştır. Şayet insanların fiillerinin yaratıcısı Allah olsaydı resuller gönderip insanları imana ve itaate çağırmasına ihtiyaç duyulmazdı. Çünkü emirlerine riayet etmeyenlere yaptırım, riayet edenlere ödül vermesi, kendisi yapabilme kudreti ve şartlarına ulaşamadıkları fiilleri nedeniyle mükellef kılınması ilâhî adalet ile bağdaşmamaktadır. İnsanın kendisine dair fiillerinin yaratıcı olduğu görüşünü hudûs delili de ispatlamaktadır. Zira insanların tercihlerine bağlı olan fiilleri sonradan yaratılmış olmakla birlikte her sonradan yaratılanın mecburi bir yaratıcıya ihtiyacı bulunmaktadır. İnsanların zorunlu fiillerinin yaratıcısı/yapıcısı Allah olması nedeniyle tercihinin bağlı fiillerinin de bir yaratıcı/yapanı olmalıdır. Herkesçe görüldüğü üzere insan, fiilleri gerçekleştirme imkânı bulduğu takdirde dilediği fiilleri meydana getirebilmekte, dilemediğini de gerçekleştirmemektedir. Mu‘tezile düşünürlerine göre insan, fiillerini meydana getirebilmek amacıyla gerekli olan kudret ve iradeye fiillerin gerçekleşmesi vaktinden evvel de sahip olmaktadır.¹²

Mâtürîdiyye ekolü düşünürlerinin ekseriyetine göre insanların kendi fiillerinin kaynağı Allah’ın irade ve gücüyle; iman-inkâr, teslimiyet-isyan, iyilik-kötülük gibi nitelikleri ise insanın irade ve gücüyle gerçekleşmektedir. Bu nedenle kulların fiillerinin yaratıcısı Allah, kesbeden ve işleyen ise insanın bizzat kendisidir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v. 333/944) meseleye insanların mesuliyetiyle birlikte Allah’ın irade ve gücünü de göz önünde bulunduran bir usul ile yaklaşmaktadır. Aslında insan istediği fiili meydana getirebilme kudretine sahip olmakta ve fiillerini kendisinin dilemesi ile

¹² Kādî Abdülcebâr, Şerhu’l-Usuli’l-Hamse, 44-76; Yazıcıoğlu, “Fiil”, 62.

gerçekleştirdiğini deneyim ile bilmektedir. Bununla beraber Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığı ve yaratma sıfatının Allah'a has olduğunu ifade eden ayetlerde bulunmaktadır. Bu durumda bir fiilin teşekkül sürecinde ilki yaratmak, ikincisi yapmak (kesb) olmak üzere iki farklı cihet bulunmaktadır. Fiil yaratılması cihetinden Allah'a, kesbedilmesi cihetinde ise insana izafe edilmektedir. Böylelikle fiil, teşekkülüne farklı yönlerden etki eden iki güçle gerçekleşmiş olur. İnsanın fiilden önce ve fiilin gerçekleşmesi sırasında olmak üzere iki türlü güce sahip olmaktadır. Bir işin gerçekleşmesinde gerçek anlamda etkili olan güç Allah insana fiilin gerçekleşmesi sırasında verdiği(yarattığı) güçtür. Yalnız bu gücün yaratılması insandaki iradeye bağlı olmaktadır ki insan buna binaen sorumlu olmaktadır.¹³

2.2. İrade

Lügatte “istemek, dilemek” manalarına gelmekte olan **irade** ıstılah olarak “nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir eylemi, bir gayeyi meydana getirmeyi dilemesi, ona meyletmesi” veya “canlıyı, kendisinden farklı vasıftaki fiillerin ortaya çıkmasını uygun bir hale getiren özellik” veyahut “bir yarar kazanma düşüncesinin arkasından ortaya çıkan yönelim” gibi farklı biçimlerde tarif edilmektedir.¹⁴

Kelam literatüründe irade “bir mecburiyet söz konusu olmaksızın, gerçekleştirilmesi ya da gerçekleştirilmemesi imkân dahilinde olan iki husustan birini seçmeyi gerekli kılan nitelik” olarak ifade edilmektedir. İrade kavramı hakkında “sıfat-ı muhassısa” (seçeneklerden birini tayin ettiren sıfat) değerlendirmesi yapılmaktadır. İrade terimiyle eş anlamlı olarak, meşîet ve ihtiyar kavramları da kullanılmaktadır. Hayr kökünden gelmekte olan ihtiyar kavramı, seçeneklerden en hayırlısını tercih etme irade ve kararı olarak beyan edilmektedir. İrade kavramı daha genel iken ihtiyar ise ona göre daha özel bir anlam taşımaktadır. “İstemek, dilemek” manalarında mastar olup aynı zaman isim olarak da kullanılmakta olan meşîet kavramı ise Allah'ın mutlak, sınırsız ve kuşatıcı iradesini anlatmaktadır. Kur'an'da bu üç terim geçmekte ve aynı zamanda bu kavramlar Allah'a ve kullara izafe edilmektedir. İnsan mesuliyet gerektiren fiillerini iradesi ile

¹³ Mâtürîdî, Kitâbü't Tevhîd Açıklamalı Tercüme, 82; Yazıcıoğlu, “Fiil”, 63.

¹⁴ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, “irade”, el- Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, trc. Abdulbaki Güneş-Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 448; Cürçânî, “İrade”, 16; Mustafa Çağrı, Hayati Hökelekli, “irade”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 380-384.

gerçekleştirdiğinden fâil-i muhtar olarak isimlendirilmektedir. Allah'ın iradesi sonsuz ve sınırsız olduğundan mümkün olan her varlığa taalluk etmektedir. Allah'ın iradesine sınır getirecek veya zorunluluk altına alacak hiçbir varlık olamaz. Buna karşın insanların iradesi sınırlı veya sonludur. Bu sınıflandırmaya göre birtakım Kelam düşünürleri Allah'ın iradesini külli, insanın iradesini ise cüz'i olarak isimlendirmişlerdir.¹⁵

İrade kavramı, Kur'an-ı Kerim'de benzerleriyle birlikte yüz otuz dokuz yerde geçmektedir. Konu hakkındaki ayetlerin kırk yedisinde yaratanın Allah olduğu¹⁶ özellikle belirtilmektedir.¹⁷ Ayet-i Kerimelerde "hükmetmek,¹⁸ kastetmek,¹⁹ ihtiyar,²⁰ emir,²¹ istemek,²² yaratmak,²³ biçiminde de anlatılmıştır. İlahi irade, insanın iradesi ile de doğrudan bağlantılıdır. İrade ile alakalı ayetlerde, insanın sınırlarının üstünde bir durum mevzu bahistir. Ayetlerdeki ifadeler, insanın fiillerini meydana getirirken hür olduğu veyahut olmadığı ihtilafını da beraberinde getirmektedir. Birtakım ayetlerde insanın iradesinin var olduğuna,²⁴ bazı ayetlerde ise insanda irade olmadığına²⁵ dair yargılar bulunmaktadır.²⁶ Bu ayetleri zahiri manada baktığımızda aralarında tenakuz olduğunu düşüncesine varabiliriz. Ancak böyle bir şey mevzu bahis değildir. Zira bir kısım meseleler insanın iradesinin üstüne çıkarak, İlahi iradenin emri altında olmasını gerektirmektedir. Bu durumlar insanın eceli, bedensel özellikleri yaşadığı zaman ve mekandır. Birtakım meselelerde ise insana seçebilme hürriyeti bahşedilmiştir. Bunlar; dini, yaptığı hayır ve şer fiilleri, seçtiği doğru ve yanlış eylemleridir. Mevzu bahis ayetler göz önüne alındığında, insanın hür olduğu veyahut olmadığı ile ilgili muhtelif düşünceler meydana gelmiştir.²⁷

¹⁵ Topaloğlu-Çelebi, "İrade", 172.

¹⁶ Mesela bkz. Yasin, 36/82; İbrahim, 14/4; Nisa, 4/48; Yunus, 10/31; İsra, 17/30.

¹⁷ Bkz. Yâsin, 36/82; Kasas, 28/68; Buruc, 85/16; Enbiya 21/23.

¹⁸ Bkz. Ahzâb, 33/17; Ra'd 13/11; Cin, 72/10; Yunus, 10/107.

¹⁹ Bkz. Bakara, 2/26; Kasas 28/83.

²⁰ Bkz. İsra, 17/19.

²¹ Bkz. Bakara, 2/185.

²² Bkz. Âl-i İmrân, 3/108; En'am, 6/125; Furkân 25/62.

²³ Bkz. Yâsin, 36/82; Buruc, 85/16; Âl-i İmrân, 3/108; Ahzâb, 33/17.

²⁴ Bkz. Kehf, 18/29; Müddessir, 74/35-37; Nisa, 4/110-111.

²⁵ Bkz. İnsan, 76/30; Kehf, 18/33.

²⁶ Şerafeddin Gölcük, İslâm Akaidi (Konya: Esra Yayınları, 1997), 223.

²⁷ Şerife Özketen, "Kelam Ekolleri ve Varoluşçuluk Bağlamında İnsan Özgürlüğü", (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 5.

2.3. Hürriyet/Özgürlük

Lügatlerde **hür** sözcüğü kölenin zıddı olarak tarif edilmektedir. Hürriyet terimi biri hukuk alanında diğeri ahlak alanında olmak üzere iki farklı tanımla beyan edilmektedir. Hukuk alanı bağlamında hürriyet, “bir kişiye, konumuna ve hâline uygun olan hükmün tatbik edilmesi”; ahlak alanı bağlamında ise hürriyet “dünya ile ilgili çıkarlar ve dünyalık hırs gibi kerih sıfatların insana tahakküm etmemesi” olarak açıklanmaktadır.²⁸

Hürriyet/özgürlük terimi, insanın bir şeyi gerçekleştirmeyi dileyip dilemediğine kendi iradesi ile kararlaştırması, bu hususta başka birinin baskı ve müdahalesine müsaade etmemesidir. İnsanın zorlama altında olmadan dilediği her şeyi gerçekleştirebilmesi mutlak özgürlük olarak nitelendirilirken, bazı hâllerde sınır konulması ise göreceli özgürlük olarak isimlendirilmektedir.²⁹

Kelam literatüründe ef’âli ibâd konusu bağlamında değerlendirilmekte olup, insanın fiillerini gerçekleştirirken özgür olması, iradesine başka birinin müdahale ve etkisinin olmaması anlamına gelmektedir. Kelam ekolleri arasında insanın cüz’i iradesini kullanarak dilediğini gerçekleştirirken Allah’a bağlı bulunması, insanın iradesini Allah’ın yaratmış olması, insanın özgürlüğünü kısıtlayan bir eksiklik oluşturup oluşturmadığı ihtilaf konusu olmuştur.³⁰ Kelam ekolleri arasında meydana gelen bu ihtilaflarda Mu‘tezile ekolü mutlak bir irade hürriyeti fikrini savunurken Cebriyye ekolü ise insanın hürriyetini tamamen reddederek yok saymaktadır. Eş‘ariyye ve Mâtürîdiyye ekollerinin meydana getirdiği Ehl-i Sünnet Düşüncesi ise radikal olarak değerlendirdiği bu iki uç düşünce arasında itidalli bir yöntem olmak üzere kesb nazariyesini ortaya çıkarmıştır. Fakat irade hürriyeti meselesinde Eş‘ariyye ekolü Cebriyye ekolüne, Mâtürîdiyye ekolü ise Mu‘tezile ekolüne daha yakın bir anlayış ortaya koymaktadır.³¹

2.4. İstîtâat/Kudret

Lügatlerde “boyun eğmek, itaat etmek” anlamlarına gelmekte olan **tav’** kökünden türetilmiş olup “muktedir olmak, güç yetirmek” anlamlarına gelmektedir. Istılahi manada

²⁸ İsfahânî, “hrr”, 270.

²⁹ Mustafa Yıldırım, “Cebriye ve Mutezile ile Occasionalistlerde Hürriyet”, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 9.

³⁰ Topaloğlu-Çelebi, “Hürriyet”, 148.

³¹ Mustafa Çağrı, “Hürriyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 502-505.

“insanın fiillerini meydana getirmesini sağlayan araçlarla bunları kullanıp ihtiyarî fiilleri gerçekleştirmesini imkân tanıyan güç” olarak tanımlanmaktadır. İstîtâat kavramına müteradif olarak zaman zaman kudret, kuvvet, tâkat, vüs‘ gibi sözcükler de kullanılmaktadır. İstîtâatin karşıtı aczdır.³²

İstîtâat teriminin Kur’an’da fiil sigalarıyla geçtiği ayetlerde insanın sınırlı olan bir gücün sahibi olduğu anlatılmaktadır. Hadis-i Şeriflerde bu konunun aynı şekilde açıklandığı görülmektedir. Kelam literatüründe istîtâat terimi hem fiilin yapılmasını sağlayan vasıtalar -ki bu vasıtalar duyu organlarının dayanıklılığı ve algılanacak şeylere ait mânileri bulunmamasından ibarettir- hem de fiili meydana getiren güç anlamına gelmektedir. Kelam literatüründe istîtâat terimi insanın mesuliyetini temellendirme bakımından çok önemli bir yer tutmaktadır. Cebriyye ekolü güç ve kudretin bütünüyle Allah’a ait olduğunu ve insanın fiile konu olmak dışında herhangi bir işlevinin olmadığını kabul etmektedir. Bu ekole göre insanda kendisine ait bir istîtâatın bulunması mümkün değildir. Diğer Kelam ekolleri insanın, iradi fiillerinde güç ve kudret sahibi olduğunu benimsemektedir. Bahsedilen Kelam ekollerinden Mu‘tezile ekolüne göre insanın yapacağı fiile dair kudretin o fiil gerçekleşmeden önce (kable’l-fiil) insanın kendisinde var olması gerekmektedir. Ehl-i Sünnet ekolü meseleye daha çok Allah’ın kudret sıfatını merkeze alarak bakmakta ve insana ait kudretin fiilin gerçekleşeceği anda (maa’l-fiil) Allah tarafından insanın kendisine verilmesi gerektiğini söylemektedir. Fakat bu ikinci durumda kudret insana daima verilmektedir. Esasen insana bu kudret verilmediği zaman insanın sorumlu olması söz konusu olamaz. Mu‘tezile ve Hanefi-Mâtürîdiyye düşünürlerine göre aynı istîtâat birbirinden farklı zıt iki fiili (hayır-şer) meydana getirmeye uygundur. Selefiyye ve Eş’ariyye düşünürlerine göre ise her bir fiil ayrı bir istîtâate gereksinim duymaktadır. Bu ekollerden birinci görüşte olanlar insanın fiil özgürlüğüne, ikinci görüşte olanlar ise cebir anlayışına meyletme söz konusudur. Kelam literatüründe insanın fiillerini temellendirirken insanda var olan kudretin nasıl bulunduğu konusu önem arz etmektedir. Mu‘tezile düşünürlerine göre fiilin meydana gelişinde insanın özgürlüğünün tamamen ortaya çıkabilmesi ve bu konuda herhangi bir cebre düşmemek için kudretin fiilden önce (istîtâa kable’l-fiil)

³² İsfehânî, “t-v-a” md., 648; Yusuf Şevki Yavuz, “İstîtâat” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23:399-400.

insanda var olması gerekmektedir. Eş'ariyye düşünürlerine göre kudret, fiili gerçekleştirmeye karar verdiği an (istitâa maa'l-fiil) insanda yaratılmaktadır. Maturidi düşünürleri ise biri, fiilin gerçekleşmesinden önce var olan ve belirli sorumlulukların yerine getirilmesi amacıyla insanda bulunması gerekli olan koşulları açıklamakta olan kudret (istitâatü'l-esbab ve'l-ah-val), diğeri ise fiil ile birlikte var olan güç (istitâa maa'l-fiil) olmak üzere iki farklı güç bulunmaktadır.³³

2.5. Kesb/Halk

Lügatlerde “kazanmak, elde etmek” manasındaki **kesb** kökünden türetilmiş olmakla beraber “kazanılan ve elde edilen maddî veya mânevî şey” anlamına gelen isim olarak da kullanılmaktadır. Râgıb el-İsfahânî kesb kavramını, “insanın zenginlik elde etmek gibi yararlı bulunan veya zevk veren bir şeyi istemesi” olarak açıklamakla birlikte ara sıra da insana yarar sağlayacağı varsayıldığı halde zarar veren fiiller hakkında da kullanılmaktadır.³⁴ Seyyid Şerif Cürcânî ise kesb kavramını “bir menfaat kazanmaya veya bir zararı defetmeye ulaştıran fiildir” şeklinde tarif etmektedir. Aynı zamanda Allah'ın fiillerinin kesb diye nitelendirilemeyeceğini ifade etmekle birlikte bunun nedeni olarak ise Allah'ın, kendisine menfaat sağlamak veya kendisinden zararı defetmekten münezzeh olduğunu belirtmektedir.³⁵

Kelam literatüründe çoğunlukla kullardaki hâdis kudretin etkisiyle gerçekleşen şey diye açıklanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de kesb terimi farklı kalıplarda insana nispet edilmekte, her insanın işlediğinin karşılığını elde edeceği ve hiç kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bildirilmektedir. Hadis-i Şeriflerde de kesb terimi “maddi ve manevi fiillerin neticesi” manasında farklı rivayetlerde geçmektedir. Kesb meselesi Kelam literatüründe ihtiyarî fiiller (ef'âl-i ibad) konusu bağlamında gündeme getirilmiştir. Cebriyye ekolü insanın fiillerin sadece konusu olduğunu söyleyerek fiillerin gerçekleşmesinde hiçbir müdahalesinin bulunmadığını ifade ederken, Mu'tezile ekolü ise fiili tercih edenin de gerçekleştirenin de insanın bizzat kendisi olduğunu ileri sürmüştür. Böylelikle bu iki uç ekol birbirlerini Allah'a zulüm izafe etmekle veya Allah'a ortak koşmakla itham etmişlerdir. Uç görüşlerde olan bu iki ekole karşı birtakım

³³ Topaloğlu-Çelebi, “İstitâat”, 182-183.

³⁴ İsfahânî, “k-s-b”, 190-192.

³⁵ Cürcânî, “k-s-b”, 188.

düşünürler itidalli çizgiyi takip etmeye çabalamış ve bunu kesb terimi ile formüle etmişlerdir. Bu düşünürler kesb teorisi ile fiili tercih etme ve niyette bulunma eylemini insana izafe ederek Allah’a şer isnat etmekten kurtulmuş, fiili yaratma eylemini Allah’a izafe edip O’nu şirkten münezzeh kılmışlardır. Kesb teorisini ilk olarak Ebu Hanife (v. 150/767) veya Dırâr b. Amr (v. 200/815)’in ortaya attığı yönünde savlar bulunmaktadır. Bu teori daha sonraları Ebu Mansur el-Maturidi ve Ebu’l Hasan el-Eş’ari (ö. 324/935-36) tarafından sistemleştirilerek hem kulların fiilleri hem de kader konusunda büyük bir açılım sağlanmıştır.³⁶

Eş’ariyye ekolü Kelam düşünürlerine göre kesb insanlara dair fiillerin gerçekleşmesine sonradan yaratılan bir gücün tesirinden ibaret olmaktadır . İhtiyarî fiiller iki farklı kudret ile gerçekleşir: Bu iki kudretten ilki Allah’ın kadim kudreti olmakla birlikte fiillerin var olmasını sağlayan esas faktördür, fiillerin var olması ve yaratılması bu güce bağlı olmaktadır. İlâhî kudretin olmadığı yerde insanlar hiçbir fiil meydana getiremez, bu nedenle de fâil ismini verilemez, zira fâil sözcüğü yaratan anlamına gelmektedir. Allah’ın dışında yaratan düşünülemeyeceği için insanlarla ilgili yalnız mecazi manada fâil, gerçek manada ise kâsib lafzı kullanılabilir. Bu düşünceye göre kesb insanların kendi fiillerinin nitelikleri üzerinde tesiri olmakla birlikte, kesbin gerçekleşmesiyle alakalı nitelikleri de Allah yaratmaktadır. Kesbin meydana gelip sona ermesinden sonra insanın bu fiilin aynısını gerçekleştiremeyişi onun yaratıcısının Allah olduğunu göstermektedir. Kesbin varlığını ve fiiller üstündeki tesirini, mecburi fiiller ile ihtiyarî fiilleri merkeze almak yoluyla ispat etmek imkân dahilindedir. Sonuç olarak felç olmuş bir insanın vücut hareketleri ile sağlıklı bir insanın hareketlerinin farklılık arz ettiği duyularla anlaşılmaktadır.³⁷

Mâtürîdiyye ekolü Kelam düşünürlerine göre kesb, tercihe bağlı fiillerin gerçekleşmesinde insanlarda Allah’ın yaratmış olduğu irade ve gücün etkisini belirtmektedir. Fiillerin Allah tarafından yaratılmış olmasıyla gerçekleşmekle beraber fiilleri yaratmanın meydana gelmesi için insanın irade ve gücünü kullanıp fiili yapmaya eğilim göstermesi gerekmektedir. Fiillerin asıl fâili insandır. Allah tarafından fiillerin

³⁶ Topaloğlu-Çelebi, “Kesb”, 200.

³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Kesb” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 27: 304-306.

yaratılması da insanın irade ve gücünü harekete geçirerek onları gerçekleştirme eğiliminde bulunması da fiil olarak değerlendirilmektedir. Fakat Allah'ın fiili yaratma, insanın fiili ise kesb olarak isimlendirilmektedir. Allah insanın fiillerini yaratması açısından fâildir, insan ise kesb açısından fiillerinin bizzat fâilidir. Fiil meydana gelme yönünden sıhhatli olan bütün insanların fiil gerçekleştirebildiğini ve gerçekleştirdiği fiili kendi isteğiyle yaptığını deneyimleriyle öğrenmesi onun kendi fiillerinin öznesi olduğunu göstermektedir. Bununla beraber fiil ortada yok iken var olduğundan sadece insana izafe edilmemelidir. Bu nedenle bir şey yok iken var etmek yalnız Allah'ın bir vasfıdır. Fiili kesbetmek ile yaratmak arasındaki temel farklılık kesbin vasıtayla meydana gelmesi, yaratmanın ise vasıtasız bir şekilde meydana gelmesinden ibarettir. Allah'ın fiilleri yaratmış olmasıyla beraber söz konusu fiillerin gerçekleşmesinde tesiri bulunan kesbi Allah'ın yaratması söz konusu değildir. Kesb yalnızca insanların aracısız meydana getirdikleri fiillerde etkindir, vasıtalı fiillerinde ise tesiri bulunmamakla birlikte bu fiiller ancak Allah'ın gücüyle gerçekleşmektedir.³⁸

2.6. Teklif

Lügatlerde “bir şeye önem vermek, bir işi güçlüğüne karşın yüklenmek” manasındaki **kelef** kökünden türetilen **teklîf** “bir kişiye gerçekleştirilmesi güç olan bir işi yüklemek” demektir.³⁹ İstilah anlamı ise Allah'ın insanı bir şeyi yapması veya yapmaması konusunda sorumlu kılması manasına gelmektedir. İslam'a göre bir insanın teklife muhatap olabilmesi için akıllı ve buluş çağına ermesi gerekli görülmektedir. Kelam literatüründe mükellefiyet hususu Allah'ın, insanı gücünün üzerinde bir işle mesul edilmesini aklen caiz olduğu veya olmadığı yönünden ele alınmaktadır.⁴⁰

Kelam düşünürleri, teklif meselesi hakkında öncelikle Allah'ın insanları birtakım mükellefiyetlerle sorumlu tutmasının hikmeti üstüne düşünmüşlerdir. Mu'tezile ekolü düşünürleri meseleye aslah düşüncesi açısından bakmışlardır. Bu düşünceye göre insanlara elçiler göndermek, elçilerin tebliğ ettiklerine iman etmeleri veya inkâr edebilmeleri ve sonuçta mükellef kılınabilmeleri için insanların

³⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 287.; Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî (ö. 482/1089), *Ehl-i Sünnet Akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük, (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980), 164.

³⁹ İsfehânî, “klf”, 930.

⁴⁰ Topaloğlu-Çelebi, “Teklif”, 336.

önlerindeki zorlukları kaldırmak, itaat eden kullara mükafat verip isyan edenleri azap etmek, insanları sorumlu tutuldukları şeyleri gerçekleştirebilecek güçte yaratmak, akla iyi olanı göstermek ve tövbe edenlerin tövbelerini kabul buyurmak Allah için mecburi olan konulardır.⁴¹ Kâdî Abdülcebâr, Allah'ın kulları sorumlu tutmasıyla insanlara ihsanda bulunduğunu, mükafat elde etmeleri için vesileler hazırladığını ve onlara fayda sağladığını ifade etmektedir.⁴²

Mâtürîdiyye ekolü düşünürleri teklifin gerekçe ve hikmetini insanların yaratılma gayesi bağlamı üzerinden izah etmişlerdir. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, Allah'ın bilinçli bir varlık olarak yaratmış olduğu insanı mükellef kılmamasının ve mükellef kıldığı halde ona doğru yola iletmemesinin ilahi hikmet açısından tutarsızlık ifade etmektedir. Onun nazarında emir ve yasakların hikmeti dinin asıl Malikini tanımaktır. Allah insanı kendisini tanımasıyla seçkin kılmıştır. Faydalı şeylerden insanları mahrum etmesi uygun olmamakla birlikte onlara kendini tanımalarına vesile olacak yolları kapatması da söz konusu değildir. Allah tevhidinde ve hikmetine işaret eden bir kâinat yaratmıştır. O'nun, mükellefiyet sahibi olanları bu konu hakkında bilgi sahibi olmaktan yoksun bırakması söz konusu olamaz; esasen böyle bir takdirde âlemi yaratmasının manası kalmaz.⁴³ Eş'arîyye ekolü düşünürlerine göre ilâhî fiillerin bütünü hikmet ve adalet tezahürü olmasıyla beraber bu fiillerde yarar sağlama veya bir zararı giderme manasında bir hikmet aramak lüzumsuzdur.⁴⁴

3. İnsanın Özgürlüğü Problemine Genel Bir Bakış

İslam düşüncesinde insanın düşünce ve eylemlerinde hür olduğu veyahut olmadığı ciddi bir şekilde tartışılmaktadır. Özellikle insanın gerçekleştirdiği eylemlerinin önceden belirlenip belirlenmediği, insanın özgürlüğünün sınırının ne düzeyde olduğu, Allah (c.c) ile ilişkisi gibi hususlar üzerinde durulmuştur. İnsanın özgürlüğü problemi konusu ile ilgili mezhep ve ekollerin düşünceleri farklılık

⁴¹ Avni İlhan, “Aslah” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 495-496.

⁴² Kâdî Abdülcebâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 338-353.

⁴³ Mâtürîdî, Kitabü't Tevhîd Açıklamalı Tercüme, 342.

⁴⁴ Mustafa Sinanoğlu, “Teklif”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 20: 385-387.

göstermektedir. Kelam düşüncesinde insanın özgürlüğü konusu le ilgili üç farklı bakış açısı ortaya çıkmıştır.

İnsanın eylemlerinde özgür olduğunun kabul edilmesi sonucunda özgürlük alanının sınırları konusunda ihtilaf edilmiştir. Radikal fikirlere sahip olanlar, insanın özgürlüğünü tamamen yok sayarak insana özgürlük ve hareket alanı tanımamışlardır. Özellikle Kelam Düşünce tarihine etkisi olan Cebriyye tam olarak belirttiğimiz anlayışta bir düşünceye sahiptir. Bu anlayışa göre insan fiillerini tercihi konusunda etkin olmamakla beraber rüzgâr yaprağı nasıl önünde savuruyor ise, insanın kader karşısındaki aynı şekildedir.⁴⁵ İnsanın fiillerinin gerçekleşmesi noktasında hiçbir surette tesirinin olmadığı fikrini benimseyen bu anlayışa göre insan, amellerinde zorunlu olmasıyla birlikte özgür olmamaktadır. Aynı zamanda insanın kendine dair herhangi bir gücü var olmamaktadır. İnsanın fiillerini gerçekleştirmesini ve seçme hürriyetini tümüyle reddeden Cebriyye, insanın davranışlarını cansız yaratıklarla aynı olduğunu değerlendirmiştir. İnsana fiil ve tercihlerinde herhangi bir özgürlük tanımayıp zorunlu olduğu düşüncesini benimsemesi sebebiyle Cebriyye olarak isimlendirilmektedir.⁴⁶

Kaynaklarda Cebriyye mezhebinin görüşleri dikkatle incelendiğinde iki konu dikkat çekmektedir. Bunların ilki; kaza ve kader hakkında olup Kur’ân’da tüm varlıkların yaratılmasından evvel Allah’ın mutlak iradesi ve kadim ilmiyle Levh-i Mahfuz’da bulunduğu, böylelikle kaderin kararlaştırıldığı,⁴⁷ Allah’ın istediği insanları dosdoğru yola ilettiği, istediklerini sapkınlığa sevk ettiği⁴⁸ ile ilgili ayetler bulunmaktadır. Cebriyye bahse konu ayetleri; insanın imanı kabul-red, emirlere teslimiyet-isyan ve hidâyet-dalâlet çerçevesinde meydana getirdiği fiillerinin hepsini Allah’ın istediği şeklinde değerlendirmiştir. Bu anlayışa göre Allah’ın ezelde takdir ettiği kader çizgisinin herhangi bir şekilde dışına çıkıp sınırlarını aşmak mümkün değildir. Bu nedenle insanın yaptığı tüm fiiller kaderin bir neticesi olmakla birlikte Allah’ın ilim ve irade sıfatları kapsamında değerlendirilmektedir. Ayrıca Cebri düşünceye göre Allah’ın her şeyi bilmediği ve egemenliğinde irade buyurmadığı bazı fiillerin gerçekleştiğini ifade etmek gerekir ki bu husus ulûhiyyet vasfı için söz konusu

⁴⁵ Topaloğlu-Çelebi, “Cebriyye”, 64.

⁴⁶ Muhammed Ebu Zehra, Mezhepler Tarihi, (çev. Sıbğatullah Kaya), İstanbul Çelik Yayınları, 2011, 126

⁴⁷ Hadîd, 57/22.

⁴⁸ Kasas, 28/56.

olmamaktadır. İnsanın gerçekleştirdiği hayır ve şer fiillerin hepsi Allah'ın istemesi ile gerçekleşmektedir. Bu nedenle Allah'ın kullarına gücünün üstünde bir işle sorumlu tutulması da mümkün olmaktadır. İman etme olanağı bulamayan kâfirlerin mükellef kılınması bu duruma misal olarak verilebilir. Cebri düşüncesi hakkında ikinci mesele; insanın gerçekleştirdiği fiillerinin yaratılması konusudur. Kur'an'da Allah'ın mahlukatın tümünün yaratıcısı olduğu⁴⁹ beyan edilmesi sebebiyle insanın fiillerinin de Allah tarafından yaratılması gerekir. İnsanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunun iddia edilmesi yaratıcılık konusunda Allah'a denk tutulması anlamına gelmektedir. Bu nedenle müstakil olarak fiil yapma olanağından mahrum bulunan, fiillerinin öznesi olmayan insanın özgür olması söz konusu değildir.⁵⁰

Mu'tezile, Cebri düşüncenin aksine insanın fiillerinde özgür olduğu düşüncesini benimsemektedir. Mu'tezile düşüncesi meseleye daha çok adalet prensibi üzerinden bakmaktadır. Allah'a kötülük, zulüm ve bozgunculuk izafe edilemeyeceğinden kulların fiillerini Allah'ın yaratması mevzu bahis olmamaktadır. Allah'ın insana bahşettiği kudret ile emir ve yasakların gereğini yerine getirmektedir. Allah istediğini emreder ancak hoş olmayan şeyleri yasaklar. Allah emrettiği iyiliklerin mükafatını verip yasakladığı kötülüklerden ise uzaktır. Mu'tezile düşüncesi bu fikrine “Sana gelen bütün iyilikler Allah tarafındandır. Sana gelen bütün kötülükler ise kendi günahın sebebiyledir.”⁵¹ ayetini dayanak olarak göstermektedir. Aynı zamanda Allah insan için gücünün üstünde sorumluluk dilemez ve insanı gücünün üstünde bir şeyle sorumlu da tutmaz. Cebri düşünceye karşı çıkmasının en önemli sebebi zorunluluk olan yerde iradesiz olarak meydana gelen fiiller üzerinden insanın sorumlu tutulması insanın dünya serüvenin amacı olan imtihanı anlamsız kılmasıdır. Allah böyle şeylerden münezzehtir. Mu'tezile düşüncesi kaderin olmadığını iddia ederek, insanın fiillerini özgür iradesiyle gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Onların fikrine göre; insan fiillerinde özgürlüğe sahiptir. İnsan, fiillerine özgür iradesi ile yönelmekte ve kendi gücüyle fiillerini yaratmaktadır. Bu nedenle insanın fiillerinde Allah'ın hiçbir şekilde etkisi veyahut

⁴⁹ En'âm 6/102; er-Ra'd 13/16.

⁵⁰ İrfan Abdülhâmîd Fettâh, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 205- 208.

⁵¹ Nisa 4/79

katkısı mevzu bahis değildir. Mu‘tezile’ye göre insana verilen güç ve özgürlük onun sorumlu tutulabilmesi için gerekli görülmektedir.⁵²

Eş‘arîyye, insanın özgürlüğü konusunu Allah’ın sıfatları ve ilahî irade üzerinden değerlendirmektedir. Eş‘arîyye, mutlak ilahi irade anlayışıyla ilahi iradenin sınırsız ve kuşatıcı olduğunu benimsemektedir. Dilediğini dilediği gibi yaratan ve yarattığı tüm varlıklar üzerinde sınırsız etki ve yetkisinin olduğu bir ilah anlayışı söz konusudur. Eş‘arîyye’nin bakış açısı daha çok Allah merkezlidir. Bu nedenle insanın özgürlüğü problemine bakışları da bu minvalde geliştiğinden insanın fiillerinin yaratıcısı ve faili olmasını mümkün görmemektedir. Eğer mutlak ilahi irade dışında bir varlığa yaratıcı özelliği verilirse ilahi iradenin acizliği söz konusu olur ki bu mutlak ilahi irade için kabul edilemezdir. Eş‘arîyye, mutlak ilahi iradenin tüm varlıkların yaratıcısı olduğu gibi insanın fiillerinin ve kudretinin de yaratıcısı olduğu fikrini benimserler. Bu nedenle Allah bir şeyi yaratır insan ise onu Allah’ın kendisine verdiği kudret ile kesb eder.⁵³ Kesb kavramını insanın kendi fiillerinde sorumlu olduğunu kabul etmekle beraber fiillerindeki etkisini en aza indirmiştir. İnsanın fiillerini Allah’ın yaratması ve kulun kesb etmesi veya elde etmesi olarak da tarif edebiliriz. Eş‘arîyye, insana ne fiillerinde tam özgürlük ne de iradesi olmayan zorunlu varlık olarak bakarlar. İnsanın özgürlüğünün keyfiyetini Allah’a bırakmayı uygun görmelerinden ve bu konuyu net bir şekilde açıklayamadıklarından dolayı cebr-i mutavassıt olarak nitelendirilmişlerdir⁵⁴.

Mâtürîdiyye ise insanın özgürlüğü problemini kaza ve kader meselesi içinde fiillerin yaratılması üzerinden değerlendirmişlerdir. Öncelikle Allah’ın insanı emir-yasak hususunda muhatap kabul etmesi insanın sorumlu ve fiillerinde özgür olduğunun en önemli delilidir. İnsan sorumlu tutularak fiillerine ceza-mükafat verilmesi nedeniyle kendi fiillerini özgür iradesiyle meydana getirecek donanımda olan bir varlıktır. Allah’ın mutlak iradesinin bulunduğunu belirten Mâtürîdiyye, insan özgürlüğü konusunda Mu‘tezile’nin anlayışına benzer düşünceye sahiptir. Onlar da Mu‘tezililer gibi insanın irade özgürlüğüne sahip olduğunu kabul etmişlerdir. İnsan iradesinin, fiilin teşekkül sürecindeki etkisi, onun fiilindeki özgürlük düzeyini göstermektedir. Bu

⁵² Muhammed Ebu Zehra, Mezhepler Tarihi, 158

⁵³ Zeynep Büşra Özdemir, –Gülay Parlak Durmuş, “IV. Yüzyıl İslâm Kelâmında İrade Hürriyeti Anlayışları: Tarihî Bağlamında Bâkılânî’nin İnsan Fiilleri Teorisi”. Kader 19/1 (Haziran 2021), 377-398.

⁵⁴ Hafzullah GENÇ, Eş'ari Düşüncesinde İnsan Fiilleri, İslami Araştırmalar Dergisi, 2016;27(3):427-441.

bağlamda İmam Mâtürîdî'nin açıklamalarında insan iradesinin, fiilinin gerçekleşmesinde önemli bir etken olduğunu görüyoruz. İnsan fiillerinin Allah tarafından yaratılması insanın özgürlüğüne engel olacak bir durum değildir. Çünkü insan fiillerinin oluşumu için ön koşullar insanın özgür irade ve dilemesiyle hazırlanmaktadır. Bu bağlamda insanın özgürlüğü konusunda Mu'tezile, insanın fiillerine Allah'ın herhangi bir etkisinin olmadığını iddia ederken, Eş'ârîyye sürekli tesirinin bulunduğunu iddia etmişlerdir. Mâtürîdiyye ise bu iki zıt düşünceye nispeten daha itidalli bir anlayışla 'cüz-i irade' kavramını kullanarak insanın Allah'ın ilmi sınırları içerisinde özgürlüğünün bulunduğunu kabul etmektedir.⁵⁵

Genel olarak ifade etmek gerekirse İslam düşüncesinde, Allah'ın varlık ve âlemde mutlak tasarruf ve güç sahibi olduğu konusunda herhangi bir şüphe ve ihtilaf bulunmamaktadır. Tartışma ve ihtilaflar daha çok Allah'ın insanın eylemleri üzerinde etkisinin olup olmadığı ile ilgilidir. Bir tarafta İnsanın fiillerinde herhangi bir etki ve gücü olmadığını ileri süren Cebriyye, diğer tarafta ise tamamen zıt fikir olarak insanın fiillerinde bütünüyle özgür olduğunu hatta fiillerini yarattığını ifade eden Mu'tezile bulunmaktadır. Bu iki zıt görüşün ortasında Ehl-i Sünnet diye adlandırılan Eş'ârîyye ve Mâtürîdiyye ekolleri bulunmaktadır.⁵⁶ Ehl-i Sünnet olarak adlandırılan Eş'ârîyye ve Mâtürîdiyye ekollerinin Mu'tezile'nin görüşünün tersine insanın fiil ve sorumluluğunu izah etme hususunda kesb terimine ciddi bir ehemmiyet gösterdiklerini müşahade etmekteyiz. Hassaten Ehl-i Sünnet'in Mâtürîdiyye ekolünün, Eş'ârîyye ekolüne göre, insanın fiilleri ve mükellefiyetini açıklama hususunda daha sağlam bir usul benimsediğini, daha bağlayıcı dayanaklar ileri sürdüğü ve daha inandırıcı tezler öne sürdüğü anlaşılmaktadır. Mâtürîdiyye ekolünün düşünce kökenine bakıldığında cüz'i irade, kesb, fiil, irade, özgürlük, mükellefiyet, çaba, niyet, kasd gibi ahlaki terimlerin de kullanılması bu konuyu açık bir şekilde göstermektedir.⁵⁷

⁵⁵ Abdülhamit SİNANOĞLU, İmam Mâtürîdî'nin Düşüncesinde İnsan Hürriyeti Sorunu, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016/2, c. 15, sayı: 30, ss. 249-267

⁵⁶ Mevlüt Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, (İstanbul, Nûn Yayıncılık, 1997), 69

⁵⁷ Fethi Kerim Kazanç, "Ebü'l-Mu'in en-Nesefî'nin Kelâmî Düşünce Sisteminde İnsan Görüşü", *OMUİFD*, 1/48 (Haziran 2020): 72.

4. Kur'an-ı Kerim'de İnsanın Özgürlüğü Problemi

İslam Düşünce Tarihinde, Allah'ın varlık ve âlemde mutlak tasarruf ve güç sahibi olduğu konusunda herhangi bir şüphe ve ihtilaf bulunmamaktadır. Tartışma ve ihtilaflar daha çok Allah'ın insanın eylemleri üzerinde etkisinin olup olmadığı ile ilgilidir. Yukarıda da açıkladığımız üzere insanın özgürlüğü problemiyle ilgili üç farklı düşünce bulunmaktadır. Bu düşünceler fikirlerinin alt yapısı ve temellendirilmesi gibi hususlarda Kur'an ayetlerini delil olarak getirmektedir. Bu nedenle insanın özgürlüğü meselesine Kur'an'ın tamamına bakıp ayetleri detaylı bir biçimde incelemek iktiza etmektedir. Konuyu Kur'an'ın tamamını incelediğimizde; insan fiilleriyle ilgili olarak üç kategoride ele alabileceğimiz ayetler bulunmaktadır. Bu ayetleri: İnsanın fiillerinde özgür olmadığını varsayan, insanın fiillerinde özgür olduğunu beyan eden ve insanın fiillerinde hem zorunlu/mecbur hem de özgür olduğunu ifade eden ayetler şeklinde sınıflandırabiliriz.

4.1. Kur'an-ı Kerim'de Mecbur İnsan

İnsanın fiillerinde özgür olmadığını varsayan, her şeyin Allah'ın iradesiyle meydana gelebileceğini beyan eden ayetlerdir. Bu düşünceyle bağlantılı olarak şu ayetleri zikredebiliriz:

“Şayet Allah isteseydi, onlar birbirini öldürmezlerdi; lâkin Allah istediğini yapmaktadır.”⁵⁸

“Şayet Allah isteseydi, onları hidâyet üzere toplardı. O halde, asla câhillik edenlerden olma!”⁵⁹

“Allah'a şirk koşanlar diyecekler ki: Şayet Allah isteseydi bizde şirk koşmazdık atarımız da. Herhangi bir şeyi de haram kılmazdık.’ Onlardan evvelkiler de yalanlamışlardı da sonunda azabımızı tadı vermişlerdi. De ki: ‘Sizin bir bildiğiniz var mı ki onu bize açıklayasınız? Siz sadece kuruntuya tabi oluyorsunuz ve siz ancak yalan söylüyorsunuz.”⁶⁰

⁵⁸ Elmalılı Hamdi Yazır Meâli, çev. Kasım Yayla, (İstanbul: Merve Yayınları, 2002), Bakara, 2/253.

⁵⁹ En'âm, 6/35.

⁶⁰ En'âm, 6/148.

*“Onları sizler öldürmediniz ve fakat Allah öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, ancak Allah Teala attı. Hem de müminlere güzel bir imtihan geçirtmek için (yaptı). Muhakkak ki Allah işitendir, kemaliyle bilendir.”*⁶¹

*“(Ey Resulüm!) hiçbir şey hakkında da Allah’ın dilemesi olmadan 'Ben bunu muhakkak yarın yapacağım' deme!”*⁶²

*“Ve Rabbin, ne dilerse yaratır ve ihtiyar eyler. Onlar için ise muhayyerlik yoktur. Allah onların şirk koştuklarından uzaktır ve müteailidir.”*⁶³

*“Allah’ın dilemesi olmadıkça sizler dileyemezsiniz. Muhakkak ki Allah âlimdir, hâkimdir.”*⁶⁴

Mezkur ayetlerde görüldüğü üzere Allah’ın dilemesi olmadıkça insanın herhangi bir fiil meydana getirmesi mümkün değildir. Kur’an-ı Kerim’deki ayetleri doğru anlamamız ve genel yargılar elde etmemiz için Kur’an-ı Kerim’e bütünsel bir çerçeveden bakmamız gerekmektedir. Bu nedenle bu ayetlerden sonra Kur’an-ı Kerim’de insanın özgür olduğu ile ilgili ayetlere de değinmemizde fayda görülmektedir.

4.2. Kur’an-ı Kerim’de Özgür İnsan

Mevzu bahis ayetler, insanın fiillerinde özgür olduğunu ve yaşadığı iyi veya kötü durumları ile fiilleri arasında sebep-sonuç ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. İnsanın fiilleriyle yaşadığı olaylar arasında bağlantı kurmaktadır. Bu düşünceyle bağlantılı olarak aşağıdaki ayetleri dikkatle inceleyebiliriz:

*“Onun kazandığı iyilik lehine, kötülük de aleyhinedir.”*⁶⁵

*“Doğru yola giren ancak kendisi için girmiş ve sapıtan da ancak kendi zararına olarak sapıtmıştır. Ben sizin üzerinize vekil değilim. (Sadece size tebliğ etmekle emrolundum)”*⁶⁶

*“De ki: ‘Hak Rabbinizden gelmiştir. Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.’”*⁶⁷

⁶¹ 3 Enfal, 8/17.

⁶² Kehf, 18/23-24.

⁶³ Kasas, 28/68.

⁶⁴ İnsan, 76/30.

⁶⁵ Bakara, 2/286.

⁶⁶ Yunus, 10/108.

⁶⁷ Kehf, 18/29.

“Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir.”⁶⁸

“Yahut onları kazandıkları ile helâk eder ve birçoğunu da bağışlar (kurtarır).”⁶⁹

“Her nefis, kazanmış olduğu şeye bağlıdır.”⁷⁰

Mezkur ayetlerde görüldüğü üzere insan fiillerini özgür irade ve dilemesiyle meydana getirmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki ayetleri doğru anlamamız ve genel yargılar elde etmemiz için Kur'an-ı Kerim'e bütünsel bir çerçeveden bakmamız gerekmektedir. Bu nedenle bu ayetlerden sonra Kur'an-ı Kerim'de insanın mecbur ve özgür olduğu ile ilgili ayetleri de birlikte değinmemiz ve değerlendirmemizde fayda görülmektedir.

4.3. Kur'an-ı Kerim'de Mecbur ve Özgür İnsan

Allah'ın mutlak iradesini öne çıkarmasıyla insanın özgürlüğünün bulunmadığına işaret eden ayetlerdir. En üstün irade olarak Allah'ın iradesi ön planda tutulmaktadır. Bu düşünceyle bağlantılı olarak şu ayetleri zikredebiliriz:

“Muhakkak ki bir kavim, kendi hususiyetlerini değiştirmedikçe şüphesiz ki Allah da onların ahvalini değiştirmeyecektir.”⁷¹

“Şüphesiz ki bu, bir öğüttür. Dileyen Rabbine ulaştıran bir yol tutar. Allah dilemedikçe (izin vermedikçe) siz dileyemezsiniz. Zira Allah âlimdir, hâkimdir.”⁷²

“Biz onların kalplerini ve gözlerini ters döndürürüz, ilkin buna iman etmedikleri gibi bırakırız kendilerini de tuğyanları içinde kör körüne bocalar giderler.”⁷³

İnsanın özgürlüğü problemi meselesinde ihtilaf edilen ve tartışılan ayetler insanın özgürlüğünün olmadığına işaret eden cebir konulu ayetlerdir. İnsanın özgürlüğünün var olduğuna işaret eden ayetler ihtilaf ve tartışma konusu olmamıştır.

⁶⁸ Fussilat, 41/46.

⁶⁹ Şura, 42/34.

⁷⁰ Müddesir, 74/38.

⁷¹ Ra'd, 13/11.

⁷² İnsan, 76/29-30.

⁷³ En'âm, 6/110.

İnsan özgürlüğünün olmadığını var sayan düşünce, devamlı olarak cebir konulu ayetleri delil göstermiştir. Cebir konulu ayetleri sürekli delil olarak getirirken, insanın özgürlüğünü beyan eden ayetleri hiç konuya dahil etmemişlerdir. İnsanın özgür olduğu konulu ayetlerde, cebri düşünceye karşı duranlar tarafından delil olarak ileri sürülmüştür.

Üç farklı grup olarak incelediğimiz bu ayetlerle ilgili olarak ilk bakışta bir tenakuz olduğu şüphesi bulunsa da meseleyi Kur'an'ın bütüncül perspektifiyle ele aldığımızda böyle bir tenakuzun bulunmadığı net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Zira Kur'an-ı Kerim kendisinin içerisinde hiçbir tenakuzun olmadığı⁷⁴ ilahi bir kitap olduğunu beyan etmektedir. Kur'an-ı Kerim genel anlamda, insanın irade özgürlüğünden bahsederek imtihan amacıyla dünyada bulunduğunu⁷⁵, gerçekleştirdiği her iyiliğin ve kötülüğün cezasını göreceği, iyi şeyler yaparsa kendi lehine kötü şeyler yaparsa kendi aleyhine olacağı⁷⁶ gibi birbirinden farklı konulardan haber vermektedir. İnsanın özgürlük ve kudretinden söz ederken bazı özelliklerinin ise belirli bir sınırının olduğunu, belirli bir noktanın ötesine geçemeyeceğini de açıklamaktadır. İnsan, sınırlı olan özgürlük ve kudretiyle belli bir noktaya kadar gelip bu noktadan öteye geçememektedir. Bu evrede mutlak ilahi irade devreye girmesiyle insanın sorumluluğu da bu alan ile sınırlı kalmaktadır. İnsanın özgürlüğünün bittiği noktada imtihanı veya sorumluluğu da bitmektedir. Bahsettiğimiz bu noktadan sonra meydana gelecek olaylardan sorumlu tutulmamaktadır. İnsanın fiillerinde hem zorunlu/mecbur hem de özgür olduğunu ifade eden ayetler ise insanın bu cihetini ön planda tutarak onun fiillerinin bütünüyle nefsinden sadır olmadığını, insanın iradesinin ötesinde/üstünde ilahî bir iradenin de var olduğu ve bunda etkisinin olduğunu belirtmektedir. İnsanın bahsettiğimiz mutlak kudret ve irade sahibini bilmesi ve mutlak irade sahibine teslim olması istenmektedir.⁷⁷

Genel olarak ifade etmek gerekirse insanın fiillerini cebir altında gerçekleştirdiğini açıklayan ayetler; Allah'ın mutlak iradesini ve gücünü ortaya

⁷⁴ Nisâ, 4/82.

⁷⁵ Mülk, 67/2

⁷⁶ Neml, 27/89-90

⁷⁷ Hüseyin Çelik, "Kur'an'da Kader İnancı". Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (Aralık 2015), c. 3, ss. 11-46.

koyarken; insana özgürlük ve irade tanıyan ayetler ise; Allah'ın sınırsız, mutlak her şeyi kuşatan hâkim gücüyle birlikte O'nun çizdiği sınırlar içerisinde, insanın da özgürlüğünün ve gücünün olduğuna dikkat çekmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki Kur'an-ı Kerim insana bir eylem gerçekleştirme özgürlüğü tanımakta ve sonucundan da insanı sorumlu tutmaktadır. Başka bir deyişle, Kur'an-ı Kerim insanın irade ve gücü ile birlikte, mesul bir varlık olduğunu reddetmemek ile beraber, her zaman Allah'ın eşi benzeri olmayan irade ve gücüne vurgu yaparak, Allah'ın bu husustaki vahdaniyetine, O'nun tek yaratıcı olduğuna dikkat çekmektedir.⁷⁸

⁷⁸ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 63.

BİRİNCİ BÖLÜM

MU'TEZİLE'YE GÖRE İNSAN ÖZGÜRLÜĞÜ PROBLEMİ

1.1. Mu'tezili Düşüncenin Tarihi Teşekkül Süreci

Lügatte “ayırarak, uzaklaştırmak” manasındaki **azl** kökünden türetilmiş Mu'tezile kavramı “uzaklaşan, ayrılıp köşeye çekilen” manalarına gelmektedir.⁷⁹ Mu'tezile mensupları bu isimle zikredilmelerini Hz. Ali'nin halifeliği döneminde meydana gelen iç karışıklıklarda herhangi bir taraf olmayıp tarafsız kalmalarıyla açıklamaktadırlar. Karşıt görüş sahipleri ise çoğunlukla mezhebin kuran kişi diye kabul gören Vasıl b. Ata (v. 131/748)'nın, hocası Hasan el-Basri (v. 110/728)'nin ilim meclisinden uzaklaşması nedeniyle Mu'tezile diye anıldıklarını ileri sürmektedir.⁸⁰ Bağdat ve Basra ekolü olarak iki kola ayrılmışlardır. İtikadi meseleleri yorumlama konusunda akla ve iradeye ehemmiyet gösteren kelam mezhebi olarak tanımlanan Mu'tezile mezhebi mensupları, karşıt görüş sahiplerinin nazarında kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu düşüncesinden ötürü **Kaderiyye**, tövbe etmeden evvel vefat eden büyük günah işleyen kimsenin affedilmeyeceğini öne sürmeleri sebebiyle **Vaidiyye**, Cehm b. Saffan (v. 128/745-46)'dan etkisinde altında kalmaları sebebiyle Cehmiyye gibi isimlerle de anılmışlardır. Mu'tezile mezhebinin anlayışına göre adl sıfatını en kâmil biçimde Allah'a nispet ettikleri ve tevhid ilkesini tam anlamıyla açıklığa kavuşturdukları için mezhep mensuplarına **ashabu'l-adl** (ehlü'l-adl) **ve't-tevhid** de denilmiştir.⁸¹

⁷⁹ İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31:391-401.

⁸⁰ Kemal Işık, “Mu'tezilenin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi”, *AÜİF Dergisi*, 24:(1981), 338-357.

⁸¹ Topaloğlu-Çelebi, “*Mu'tezile*”, 249; Harun Işık, *Klasik Ekoller ve Yeni İlmi Kelam Dönemi Kelam Tarihi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 116- 117.

Mu‘tezile, H. II ve III. asırlarda, itikâdî konularda fikir ve düşünceleri ile önemli bir konuma sahip olmuştur.⁸² Emevi Devleti zamanında ortaya çıkmasına rağmen, Abbasiler zamanında himaye edilip korunmuş ve düşünsel anlamda köklerini bu zamanda pekiştirmiştir.⁸³ Mu‘tezile mezhebinin ortaya çıkmasını İslâm’ın ilk devirlerinde meydana gelen ihtilaflarla bağlantılı olduğunu söylenmektedir. Cemel Vakası ile Sıffin Savaşı’nın ardından Müslümanların birbiriyle savaşıması, iman mahiyeti, mürtekibi kefire konusu, imamet ve kader meselesi tartışılmaya başlanmıştır. Meydana gelen hadiseler ve Müslümanların birbirlerini öldürmeleri ilâhî takdire dayandırılırken, bu görüşü kabul etmeyip özellikle şer, zina, günah, inkâr gibi menfi fiilleri tümü insan iradesine nispet eden görüşler de ortaya çıkmıştır. Emevî idaresinin öne sürdüğü cebir anlayışı reddedilmiştir.⁸⁴

1.1.1. Mu‘tezile’nin Teşekkülünü Etkileyen Sebepler

Mu‘tezile düşüncesinin doğduğu zaman ve tarihsel süreç içerisindeki konumuyla ilgili kısa bilgilerin ardından mezhebin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan sebepleri incelemeye çalışacağız. Hz. Peygamber’in vefat etmesinden sonra meydana gelen olayların neticesinde Müslümanlar arasında dinî ve siyasî anlaşmazlıklar, fütuhât ile birlikte İslâm devletinin sınırlarının yayıldığı zamanlarda yabancı inanç ve farklı kültür sahibi insanların Müslümanların arasına dahil olmasının bıraktığı etki ve bunların ortaya çıkardığı ortama uyum sağlama mecburiyeti gibi faktörler Mu‘tezile mezhebinin zuhuru hazırlayan etkenlerdir.⁸⁵

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve onun ardından gelen ilk iki halife zamanında Müslümanlar arasında devam etmekte olan huzur ve saadet, üçüncü halife Hz. Osman’ın şehadetiyle sona ermiştir. Bu olay Müslümanların içerisinde ciddi bir reaksiyona ve bazı ayrılıklara neden olmuştur. Bu ayrılıklar Müslümanlar arasında şiddetlenerek devam etti. Ayrılıkların neticesinde maalesef karşılıklı savaşlar oldu. Peygamber’in eşi Hz. Aişe ile Hz. Ali arasında Cemel Vakası, Hz. Ali ile Muaviye b. Ebu Süfyan arasında ise

⁸² Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 131.

⁸³ Yıldırım, Cebriye ve Mutezile ile Occasionalistlerde Hürriyet, 13.

⁸⁴ Fethi Kerim Kazanç, “*İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı*”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4/7(2007): 163.

⁸⁵ Kemal Işık, *Mu‘tezile’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1967), 28-49.

Sıffin Savaşı gerçekleşti. Bu iki olay olumsuz neticeler meydana getirmiştir.⁸⁶ Zaman geçtikçe insanlar birbirlerini katledip Allah'ın yapılmasını menettiği büyük günah olarak nitelendirilen, adam öldürme cürmünü işliyorlardı. Bu vaziyeti gören bazı İslam âlimleri Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet-i Seniyye'den dayanak alarak büyük günahlardan biri olarak nitelendirilen “adam öldürme” eylemi ile ilgili birtakım fikirler ileri sürdüler. Ancak bu fikirlerde de fikir birliği bulunmamakta ve böylece farklı mezhepler ortaya çıkmaya başladı.⁸⁷

Kelam kitaplarında Mürtekib-i Kebîre olarak malum olan, büyük günah meselesi ile ilgili mezheplerin ortaya koydukları görüşler kısaca şöyledir: Ehl-i Sünnet'e göre, Allah'a ortak koşmak haricinde büyük günahlardan birini işleyen kişi iman sahibidir. Büyük günah işleyen kimse imandan çıkmamakla birlikte, küfre de girmez. Zira kendisinde imanın esası olan tasdik hala bulunmaktadır. Bu nedenle büyük günah işleyen kimse, sadece günahının büyüklüğü derecesinde cezalandırılacaktır. Ehl-i Sünnet bu görüşüne kanıt olarak da istiğfarda bulunmadan evvel vefat eden büyük günah işleyen kişi için dualarda bulunulması ve ahvali malum iken, Müslüman kabristanına defnedilmesi konusunda müminlerin ittifak içerisinde bulunmuş olmasını ve hassaten Kur'ân'da, konu ile ilgili ayetlerde⁸⁸ geçmesiyle, itaat etmeyen ve günah işleyen kişiler ile ilgili “mü'min” kelimesini kullanmasını delil olarak ileri sürmektedir.⁸⁹

Hâricîler ise, Ehl-i Sünnet'in bu düşüncesini katı bir biçimde eleştirerek, büyük olsun küçük olsun fark etmeksizin günah işleyen kimsenin kesin bir şekilde küfre düştüğünü ve kafir olması sebebiyle de ebediyen Cehennemde bırakılacağını ileri sürmektedir. Zira Hâricî anlayışa göre, iman ile amel birbirlerinden ayrılmayan bir bütün olmakla birlikte ayrılmaları söz konusu değildir. Amelin imanı tamamlayan bir

⁸⁶ İbrahim Ağâh Çubukçu, “Mu'tezile ve Akıl Meselesi”, AÜİFD, 12 (1964): 51-62..

⁸⁷ Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 5.

⁸⁸ Bakara, 2/178.; Tahrim, 66/8.

⁸⁹ Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî (ö. 580/1184), Mâtürîdiyye Akaidi, çev. Bekir Toplaoglu, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 80; Işık, “Mu'tezilenin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi”, 338-357.

parça olması sebebiyle amel ile bağlantılı olmayan bir imanın herhangi bir ehemmiyeti bulunmamaktadır.⁹⁰

Bu durumların yaşandığı zamanlarda Basra'da olan Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd diğer ekollerden daha değişik bir fikir ileri sürerek ilk Mu'tezile mezhebi olan Basra ekolünün temelini atmışlardı. Mu'tezile'nin doğuşuna neden olan, büyük günah işleyen kişi hakkındaki görüşü ise şöyledir: Mu'tezile mezhebine göre büyük günah işleyen kişi mümin olmamakla birlikte kâfir de değildir. Mümin ile kâfir arasında fasıklık olarak kavramsallaştırdıkları bir konumdadır ki günahlarından istiğfar ederse mümin olur, şayet istiğfar etmezse kafir olur ve ebediyen cehennemde bırakılır. Fakat bu azabın şiddeti kâfirlerin azabından hafif olacaktır.⁹¹

Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkmasındaki birinci faktör; Müslümanlar arasında ortaya çıkan tefrika ve anlaşmazlıklar yer almaktadır. Kritik boyutlara varan bu tefrikalar sonucunda bazı yeni problemler oluşmuş ve tartışmaya başlanmıştır. Bu problemler hakkında ileri sürülen çözüm önerileri, itikadi mezheplerin ortaya çıkmasına sebep teşkil etmiştir. Müslümanlar arasında ihtilaf edilip tartışılan problemlerden birisi de büyük günah işleyen kimsenin durumuna kısaca temas ettik. Özetlemek gerekirse Haricî mezhebi, büyük günah işleyen kişinin kâfir olduğunu ileri sürerken, Mürcie, mümin olduğunu ifade etmektedirler. Vâsıl b. Atâ ve yandaşları ise, probleme “el-menzile beyne'l-menziileteyn” prensibi çerçevesinde yeni bir çözüm şekli öneriyordu. Bilinen rivayetlere göre, bu çözüm tavsiyesi ile Mu'tezile ekolü teşekkül etmiştir. O halde Mu'tezile mezhebi, Müslümanlar arasında ortaya çıkan yeni problemlere yeni bir perspektif ortaya koymaktadır.⁹² Mu'tezile diğer mezheplere nazaran daha itidalli bir çizgide gitmeye gayret etmiştir. Büyük günah işleyen kişinin dinden çıkması konusunda Hâricîlere yakın bir görüş ortaya koyarken kâfir olmayacağını ifade etmekle de Ehl-i Sünnet ve Mürcie'ye yakınlaşmıştır.⁹³

⁹⁰ Abdulkahir el-Bağdadi, *el-Fark beynel Firâk, Mezhepler Arasındaki Farklar*, 70.

⁹¹ Kâdî Abdülcebbar, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 137; Çağfer Karadaş, “Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci”, Marife: Dini Araştırmalar Dergisi, 3/3(2003): 17-26.

⁹² İrfan Abdülhamid, İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları, Çev. M. Saim Yeprem, (Ankara: TDV Yay., 2011), 143-145.

⁹³ Fikret Soyal, “İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 119-143.

1.2. Mu‘tezile’nin Temel Prensipleri

Doğuş süreci ve gelişimini anlatmaya çalıştığımız Mu‘tezile mezhebini, öteki mezheplerden farklı kılan en ehemmiyetli faktör Mu‘tezile’nin temel inanç prensipleridir. Bu prensipler Mu‘tezile mezhebinin mahiyetini ortaya koymaktadır. Mu‘tezile’nin temel prensipleri: et-Tevhid, el-Adl, el-Va’d ve’l-Vaid, el-Menzile Beyne’l Menzileteyn, el-Emir Bi’l-Ma’ruf ve’n-Nehyu Ani’l Münker’den oluşan beş esastan (Usul-i Hamse) meydana gelmektedir.⁹⁴

1.2.1. Tevhid

Tevhid prensibi, Mu‘tezile ekolünün düşüncelerinin esasını oluşturmaktadır. Bu nedenle Mu‘tezile, mezheplerin tamamı Allah’ın tevhîdi hususunda ihtilaf etmemelerine rağmen, yalnız kendilerini “Ehlü’t-tevhîd” olarak adlandırmaktadır.⁹⁵

Mu‘tezile ekolünden evvel yaşayan selef uleması, Allah’ın sıfatları konusunda yorum yapmaktan kaçınmışlardır. Ayrıca birtakım müteşabih ayetlerde geçmekte olan Allah’ın eli, yüzü ve istiva etmesi gibi sıfatları konusunda sorular yöneltmesi dahi bid’at olarak değerlendirmişlerdir. Allah’ın sıfatlarını aynısı olarak kabul etmişlerdir. Lakin İslam düşüncesine dahil edilen değişik görüşler neticesinde Kelam düşünürleri Allah’ın sıfatları konusunda öne çıkarılan fikirler gündeme almak mecburiyetinde kalmışlardır. Konu hakkında görüş belirtenlerin öncülerinden olan Ebû Hanife (ö. 150/767) Allah’ın sıfatlarının onun ne aynısı ne de gayrısı olduğunu söylemiştir.⁹⁶ Sonraki dönemlerde bu düşünceyi Eş‘arî ve Mâtürîdî benimseyerek geliştirmişlerdir.

Mu‘tezile mezhebi akli merkeze alan bir metodoloji takip ettiğinden Allah’ın sıfatları hakkında nassı yorumlayarak akılcı bir temele dayandırmaya gayret etmişlerdir. Tevhîd konusu hakkında düşüncelerini şöyle izah etmişlerdir: Tevhid, Allah’ın kendine has sıfat ve bu sıfatlara dair hükümlerin belirlenmesidir. Allah kadim olmakla birlikte Allah’ın haricindekiler muhdes’tir. Allah, ikincisi bulunmayan tek’tir. Allah’ın haricindekiler bunun aksine yaratılmış olmaktadır. Allah’ın tek ve kadim olması, O’nun

⁹⁴ Ebû Zehra, Mezhepler Tarihi, s. 156.; Mahsum Taş, “Zemahşerî’de Mu‘tezile’nin Beş Temel Esası”, (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 42

⁹⁵ İlyas Çelebi, “Mu‘tezile”, 391-401.

⁹⁶ Beyazizâde Ahmet Efendi, İmam-ı Azam Ebû Hanife’nin İtikâdî Görüşleri, Çev. İlyas Çelebi, (İstanbul, MÜFV Yay., 2000), 44.

en güzel iki sıfatıdır. Şayet Allah'ın kadim olması haricinde O'na muhtelif sıfatlar izafe edilirse, Allah dışında birçok kadim varlığın olduğu kabul edilmiş (Taaddüd-i Kudemâ) olmaktadır. Söz konusu durum ise Allah'ın vahdaniyeti gerçeğine muhaliftir. O'nun sıfatlarından herhangi biri yaratılmışların sıfatlarına benzememektedir. Şayet benzemiş olsaydı, Yaratıcı ile yaratılan arasında benzerlik oluşurdu. Bu nedenle Mu'tezile, vahdaniyet ve kıdem haricindeki Allah'ın öteki sıfatlarını yorumlamıştır. Mu'tezile, Allah'ı şekilci bir düşünceye ulaştıran sıfatları te'vil etme yolunu seçmiştir. Onlar Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde geçmekte olan Allah'ın eli, yüzü, hareket etmesi, gülmesi gibi ifadeleri lafzi anlamlarıyla değil, mecazi manalarıyla te'vil edip anlamlandırmaya çalışmışlardır. Zira Allah, bütün hâdis vasıflardan uzak olmalıdır. Mu'tezileye göre Allah'ın Kelam sıfatı bulunmamaktadır. Onlara göre Allah'ın kelamı, harf ve seslerden oluşan muhdes bir vasıf taşımaktadır. Sözcüklerden oluşan Kur'an-ı Kerim hâdistir, kadim değildir. Mu'tezile mezhebinin diğer mezheplerden farklı kılan özelliklerden birisi de ûlûhiyet aşkınlığını zedeleyecek anlayışlardan muhafaza etme çabasıdır. Bu nedenle onlar, Tevhid prensibinden yola çıkarak Ru'yetullah'ın gerçekleşmesinin mümkün olmadığını dile getirmişlerdir. Gözle görülebilen bir şey, cisim ve yön gerektirmektedir. Oysa, Allah bütün hâdis vasıflardan uzaktır. Bu nedenle Allah'ın kıdem sıfatı dışında diğer sıfatları te'vil edilmelidir.⁹⁷ “O’nu gözler idrak edemez, gözleri O idrak eder.”⁹⁸ ayeti bu düşünceye delildir. Mu'tezile, Ehl-i Sünnet anlayışın delil olarak öne sürdüğü “Nice yüzler o gün ışılar parlar, Rabbine nâzır.”⁹⁹ ayetini ise müteşabih olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁰

1.2.2. Adalet

Mu'tezile mezhebinin tevhîd prensibi gibi ehemmiyet gösterdiği ve bu isim ile de adlandırmayı uygun gördüğü bir diğer prensibi adâlettir. Bu nedenle tarihsel süreç içerisinde “Adliyye”, “Ehlü'l- Adl”, “Ashabu'l-Adl” ve “Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd” gibi muhtelif isimlerle zikredilmişlerdir.¹⁰¹

⁹⁷ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 149; Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, 44.

⁹⁸ el-En'âm 6/103.

⁹⁹ el-Kıyamet 75/22-24.

¹⁰⁰ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş*, (İstanbul: Damla Yayınları, 2013), 174.

¹⁰¹ İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, 391-401.

Mu‘tezile mezhebindeki adâlet prensibinin temelini Allah'ın adâletindeki eksiksizliği ve Allah'ın adaletle aykırı olan her türlü şeyden beri olduğunu oluşturmaktadır. Allah'ın tüm eylemlerinde hikmetli ve yerli yerinde olduğunu, adaletli ve hikmet sahibi olduğunu ve bundan dolayı kerih şeylerin gerçekleşmeyeceğini kabul etmek olarak açıklanmıştır. Bundan dolayı adâlet prensibinin kader ve irade meseleleri ile ilgisi bulunmaktadır. Mu‘tezile, Allah'ın kötülüğü yaratmayacağı fikrini benimsemektedir.¹⁰² Allah iyiliği meydana getirir ve onu ister. Allah'ın hayırlı olan şeyleri insanlara yapması bazı Mu‘tezilî düşünörlere göre zorunludur. Bu bakımdan Allah'ın peygamberler göndermesi de aynı minvaldedir.¹⁰³

Ayrıca insan eylemlerinde özgürdür ve kendi eylemini bizzat kendisi yapmaktadır. Allah insanlara bir işi gerçekleştirip gerçekleştirmeme gücünü bahşetmiştir. Bu bakımdan insanın gerçekleştirdiği eylemlerinde özgür değilse o zaman işlediği şer veya hayır ameller nedeniyle cezalandırılması veya ödöl verilmesi anlamsız olur. Allah insanı gerçekleştirdiği eylemlerden mükellef tutuyorsa o takdirde bu durum insan için zulümdür. Ayrıca günah işleyen herhangi bir kimse, başka birinin günahının cezasını çekmez. Bu nedenle Allah, babalarının günahları nedeniyle şirk koşan evlatlara ceza vermeyeceği gibi, başkalarının işledikleri günahlar nedeniyle kimseye azap etmeyecektir.¹⁰⁴ Mu‘tezile bu düşüncesini Kur’ân-ı Kerim'den birtakım ayetler ile de desteklemektedir.¹⁰⁵

1.2.3. El-Va’d ve’l-Vaid

Salih ameller yapanların diğör dünyada ödüllendirilmesi (va’d), şer ameller yapanların ise cezalandırılması (vaid) manasına gelmekte olan bu prensip tarihsel süreç içerisinde büyük günah işleyen kimsenin hali ile ilgili ihtilafların bir neticesi olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

¹⁰² Kâdî Abdölcebbâr, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 133.

¹⁰³ Kâdî Abdölcebbâr, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 133.; Recep Ardoğın, Delillerden Temellere-SistematiK Kelâm ve Güncel İnanç Sorunları (İstanbul: Klm Yayınları, 2014), 169-170.

¹⁰⁴ Kâdî Abdölcebbâr, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 133.; Kur’ân’da Adâlet Kavramı için bkz. Abdurrahman Elmalı, “Kur’ân-ı Kerîm’de Adâlet (Adl) Kavramı”, Harran Üniversitesi İlähiyat Faköltesi Dergisi Yayınları, 3(1997): 283-288; Mustafa Kara, “Kur’ân’da Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlähiyat Faköltesi Dergisi, 34(2013): 141-151.

¹⁰⁵ Bkz.: Yunus, 10/44, Nisa, 4/40, Bakara, 2/ 281, 286, Tevbe, 9/70, Rum, 30/9.

¹⁰⁶ Şehristânî, el-Milel ve’n-Nihal, 45

Bu prensibin tartışıldığı zamanda Mürcie, “(Savaşa katılmayanlardan) öteki bir kısmını da Allah'ın emrine bırakılmıştır. Bunlara ya azap eder veyahut da tövbelerini kabul buyurur.”¹⁰⁷ ayetini delil olarak göstererek “Allah'ın va'dinde herhangi değişim söz konusu olamaz ama va'îdinde olabilir” düşüncesini benimserken, Hâricîler, “mürtekeb-i kebire'nin kâfir olmuştur ve ebediyen cehennemde bırakılacaktır.” düşüncesini benimsemişti.¹⁰⁸

Mu'tezile mezhebinin düşüncesine göre ise Va'd, insanın, iman ve tövbe üzere mü'min olarak vefat ettiğinde öteki dünyada mükafat olarak sevap kazanacağı; Vaid ise, tövbe etmeden ve işlediği büyük günahlar sebebiyle ahiret gününde cezası ebediyen cehennemde azap görmesi olarak hak edeceği manasına gelmektedir. “Allah va'dinde ve vaidinde sâdıkıtır.”¹⁰⁹ Mü'min kimse, iman üzere ve tövbe ederek vefat ederse, ahiret gününde mükafatı hak eder. Lakin bir kimse büyük günah işledikten sonra istiğfarda bulunmadan ölürse o vakit Allah, hiçbir surette o kişiyi affetmez. Bu günahı insanın ebedi olarak cehennemde kalmasını gerektirmektedir. Lakin büyük günah işlemekten sakınanların küçük günahları bağışlanır. Cehenneme kısa süreliğine dahi olsa konulmaz, cehenneme konulan herhangi bir şekilde oradan çıkamaz. Mu'tezile bu düşüncesiyle şefaati, Ehl-i Sünnet anlayışın tersine değişik bir bakış açısıyla ileri sürmüştür.¹¹⁰ Ve bu düşüncesiyle şefaatin mümkün olamayacağına ilişkin Kur'an'ın ayetlerini delil olarak ileri sürmüştür.¹¹¹

1.2.4. El-Menzile Beyne'l Menzileteyn

Mu'tezile mezhebinin teşekkülü açısından usûl-i hamsenin birincisi olarak kabul gören bu prensip büyük günah işleyen kişinin dini herhangi bir şeyi inkâr etmediğinden kâfir olmayıp yaptığı günah nedeniyle mümin de olamayacağı, iman ile inkar arasında bir konumda bulunacağı şeklinde izah edilmiştir.¹¹² Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b.

¹⁰⁷ Tevbe 9/106.

¹⁰⁸ Abdulkahir el-Bağdadi, *el-Fark beynel Firâk, Mezhepler Arasındaki Farklar*, 103.

¹⁰⁹ el-Âl-i İmrân 3/194

¹¹⁰ Ramazan Altıntaş, “Sistematik Dönem Kelam Okulları Mu'tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler”, *Kelam el Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 93- 94.

¹¹¹ el-Bakara 2/48

¹¹² Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 611, vd.

Atâ'nın “Menzile Beyne'l-menzileteyn” adlı bir risale yazması¹¹³ ve daha önceden bu konuyla ilgili bu ismi taşıyan herhangi bir kitabında oluşturulmadığının bilinmesi bu fikrin ilk defa gündeme getirenin Vâsıl b. Atâ olduğu iddiasını güçlendirmiştir. Ayrıca Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd arasında geçmekte olan büyük günah işleyen hali hakkında fikir ayrılıklarının bulunması ve Amr b. Ubeyd'in “benim ile hakikat arasında düşmanlık yoktur” deyip Vâsıl b. Atâ'nın fikrini desteklediğini ifade etmesi de bu tezi desteklemektedir.¹¹⁴

Vâsıl b. Atâ, büyük günah işleyen kimsenin münafık olduğu görüşünü savunan Hasan el- Basrî'ye itiraz ederek bu kimsenin mü'min de kâfir olmadığını ikisi arasında bir mertebede bulunduğu fikrini öne sürmüştür. Mu'tezili düşünürlerin bu fikri, büyük günah işleyen kimseyi kâfir olarak değerlendiren Hâricîler ile onu mü'min olarak gören Mürcie arasında bir fikriyatı yansıtmaktadır. Ancak bu görüş, ahiret günündeki hallerinin de dünyadaki halleri gibi belirsiz olduğu anlamına gelmemelidir. Dünya hayatlarında herhangi bir küfür veya imâna dair söz, fiil ve tavır nispet edilmeyen büyük günah işleyen kimseleri, Mu'tezile'ye göre diğer dünyada ebediyen cehennemde bırakılacaktır. Fakat azapları inkâr edenlerin görecekları azaplara göre daha hafif olur.¹¹⁵

Vâsıl b. Atâ, ihtilafli fikirler arasındaki ortak bir nokta bulmak amacıyla bu fikri ortaya atmış olabilir. Vâsıl b. Atâ, ortak nokta bulma anlayışını siyasi meselelerde de tatbik ederek Hz. Ali ve Hz. Muaviye yandaşlarından bir tarafın kusurlu olduğunu ancak bunlardan hangisinin kusurlu olduğunu tespitinin mümkün olamayacağını bu nedenle de bu konunun sonucu hakkında herhangi bir görüşe varmayıp konunun Allah'a bırakılmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶

1.2.5. El-Emir Bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu Ani'l Münker

Mu'tezile mezhebi Kur'ân'dan bir kısım ayetleri delil olarak ileri sürerek iyi amellerin emredilip kötü amellerin nehiy edilmesinin Müslümanlar için zorunlu olduğu

¹¹³ Muhammed b. İshak en-Nedîm (v. 995), el-Fihrist, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019) 223.

¹¹⁴ Osman Aydın, İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf Örneği (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 53.

¹¹⁵ Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, 57-58.; Bağdadî, el-Fark beyne'l-fırak, 85-86.

¹¹⁶ İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, 396.

fikriyatını benimsemişlerdir. Mu'tezile'nin bir inanç esası olarak bu prensibi benimsemesinde delil olarak kullanıp öne sürdüğü birtakım ayetler şöyledir: "İçinizden hayra davet eden, iyiliği emreden ve kötülükten de men eden bir topluluk bulunsun."¹¹⁷ "Yavrum! namazı kıl, maruf ile emret, münkerden alı koy."¹¹⁸ Mu'tezile bu prensibi öncelikle farklı dinlerden gelen düşünce ve akımlara karşı İslam dinini korumak ve dinin amaçlarını açıklamak için usulü hamseden biri olarak benimsemiştir.¹¹⁹

Mu'tezile'nin iyiliği emretme ve kötülükten nehiy etme esasını benimsediği, sadece yönetenler için değil bütün insanların özgürlükleriyle alakalı bir haktır. Bu nedenle her Müslüman ahlaki ve vicdani manada bu konudan sorumlu olmaktadır. Kâdî Abdülcebâr, "Ve şayet müminlerden iki grup çarpışırlarsa hemen aralarını bulun barıştırın. Lakin biri diğerine karşı haddi aşarsa, Allah'ın emri hâkim oluncaya kadar haddi aşan tarafla savaşın. Eğer (Allah'ın emrine) dönerse artık aralarını adalet ile ıslah ediniz ve adil olunuz. Şüphesiz ki Allah, adil olanları sever."¹²⁰ ayetini delil olarak öne sürerek marufu emredip kötülüğü nehiy etmen, Şia'nın anladığı şekilde sadece imama has olmadığını bütün Müslümanları ilgilendirdiğini ifade etmiştir.¹²¹

Genel olarak incelediğimizde Mu'tezile mezhebinin usûl-i hamsesini teşkil eden tevhi'd, adâlet, va'd ve va'id, el-menzile beyne'l menzileteyn, el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l münkeri ispat ederken nakle ve akla dayanmaktadırlar. Fakat bu esaslardan bazılarını izah etmede akla ağırlık verilmiş iken bir kısmında ise nakil ön planda bulunmaktadır. Tevhîd ve adâlet prensiplerinde akla, el-menzile beyne'l-menzileteyn prensibinde nakle, va'd ve va'id ile el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker esasları da hem akla hem de nakle dayandırmışlardır.¹²²

1.3. Mu'tezile'nin Probleme Yaklaşımı

1.3.1. İrade Bağlamında İnsan Özgürlüğü

Kelam literatüründe irade "bir mecburiyet söz konusu olmaksızın, gerçekleştirilmesi ya da gerçekleştirilmemesi imkân dahilinde olan iki husustan birini seçmeyi gerekli kılan

¹¹⁷ Al-i İmran 3/104.

¹¹⁸ Lokman 31/17.

¹¹⁹ Kâdî Abdülcebâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 124.

¹²⁰ Hucurât, 49/9.

¹²¹ Kâdî Abdülcebâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 124.

¹²² Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 23.

nitelik” olarak ifade edilmektedir.¹²³ İrade kavramı için sıfat-ı muhassısa (seçeneklerden birini tercih ettiren sıfat) değerlendirmesi yapılmaktadır. İrade terimiyle eş anlamlı olarak, meşîet ve ihtiyar kavramları da kullanılmaktadır. Hayr kökünden gelmekte olan ihtiyar kavramı, seçeneklerden en hayırlısını tercih etme irade ve kararı olarak beyan edilmektedir. İrade kavramı daha genel iken ihtiyar ise ona göre daha özel bir anlam taşımaktadır. “İstemek, dilemek” manalarında mastar olup aynı zaman isim olarak da kullanılmakta olan meşîet kavramı ise Allah’ın mutlak, sınırsız ve kuşatıcı iradesini ifade etmektedir.¹²⁴

İrade kavramına kısaca değindikten sonra Mu‘tezile mezhebinin konu ile ilgili yaklaşımlarını ilahi irade ve insan iradesi olarak iki farklı açıdan incelemeye çalışacağız.

1.3.1.1. Mutlak Adalet ve İlâhi İrade

Yüce Allah adaletlidir ve insanlara hiçbir şekilde zulmetmemektedir. İnsanlar ihtiyari fiillerini Allah’ın insanlara lütfettiği bir güç, özgür ve bağımsız bir irade ile meydana getirmektedirler. Meydana gelen fiillerin ortaya çıkışında ilahi iradenin herhangi bir etkisi, ne olumlu anlamda (fiilin yaratılmasında) ne de olumsuz (fiilin yaratılmaması biçiminde) anlamda söz konusu değildir.¹²⁵ İnsan güç sahibi bir varlıktır. İnsan hayır veya şer nevinden olsun, kendi fiillerini kendisi yaratmakta olup bunun sonucunda da mükafat veya cezaya müstahak olur. Allah kendisine kötülük ve zulüm izafe edilmesinden münezzehtir. Çünkü O, zulmü yaratsaydı zulüm eden konumunda olurdu. Fakat Allah eksiksiz ve kâmil bir adalet sahibidir. O insana bir eylemi zorla yaptırıp daha sonrada onu cezalandırması mümkün değildir. Zira bu tavır zulümdür, Allah ise asla zulüm yapmamakta ve aynı zamanda zulmü yaratmamaktadır.¹²⁶

Mu‘tezile düşüncesine göre Allah sadece fayda ve hayır yapmaktadır. Nitekim hikmet nazarından bakıldığında insanların maslahatını gözetmesi de gereklidir. Allah’a kötülük, zulüm, küfür, ma’siyet vb. fiilleri isnat edilmesi söz konusu değildir ve Allah

¹²³ İsfahânî, “irade”, 448.

¹²⁴ Topaloğlu-Çelebi, “İrade”, 172.; Hulusi Arslan. “Mu‘tezili Düşüncede İlâhî Fiil-İnsânî Fiil Ayrımı ve Bu Ayrımın Temel Kriterleri”, Dini Araştırmalar Dergisi, 6(2003): 58.

¹²⁵ el-Bağdadi, *el-Fark beyne’l Firâk, Mezhepler Arasındaki Farklar*, 114-115.

¹²⁶ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 45.

bunlardan münezzehtir. Çünkü Onun zulmü yaratmış olması, zalim olmasını gerektirmektedir. Nitekim O, adaleti yaratması sebebiyle adil olmaktadır.¹²⁷

Bu nedenle Mu‘tezile mezhebi benimsediği bu ilkedен hareketle, kötülük ve zulüm gibi menfi şeylerin yaratılmasını Allah’a dayandırmamaktadır. Burada akıllara şöyle bir soru gelmektedir: bahse konu olan şer fiillere Allah’ın kudreti taalluk etmekte ve yeterli olmakta mıdır? Bu hususta Mu‘tezile alimleri arasında fikir ayrılıkları bulunmaktadır.¹²⁸

Ebu’l Huzeyl el-Allaf (v. 226/841)’ın anlayışına göre Allah, şer ve zulüm gibi menfi şeyleri gerçekleştirmeye kadirdir, fakat bunu hikmeti sebebiyle yapmamaktadır.¹²⁹ Bu anlayışa göre, denebilir ki, Allah menfi şeyler yapabilir, lakin ahlaki açıdan yapamaz. Çünkü O, şer işleseydi, bu durum, Allah için bir noksanlık olurdu.¹³⁰

En-Nazzam (v. 231/845)’a göre irade, fiili sıfatlardan olması sebebiyle tekvin sıfatının benzeri olup Allah’ın iradesi, insanın iradesine benzememektedir. Zira insanın iradesi, nefsin bir gücü ve ilgisi, veyahut fiilin sonradan olması bağlamında meydana gelmesini dilediği şeye eğilim göstermesidir. Allah’ın iradesi hemen vuku bulur ve bu anlamdaki irade, tekvin anlamına gelmektedir. Allah’ın irade eden (murid) olmasının manası ise kulların herhangi bir fiili meydana getirmeleri için “emreden” olması demek olup, bu hal; fiil iradeden farklıdır. Çünkü emir farklı bir şey, emredilen ve “oluş” ise daha farklıdır. Nazzam, kıyamete dair ve tekvin manasındaki Allah’ın iradesinin henüz meydana gelmediğini, lakin O’nun bu durumu bildirdiğini ve o günün mutlak Hâkimi olacağını haber vermektedir. Buna binaen Nazzam’ın irade tariflerinden üç farklı anlam anlaşılmaktadır: 1. Allah’ın varlıkları yaratmasıyla ilgili iradesinin manası; onları “oluşturması” demektir. 2. İnsan fiilleriyle alakalı iradesinin manası; bu fiillerin yerine getirilmesini “emretmesi” demektir. 3. Kıyametin vuku bulması gibi, henüz

¹²⁷ İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *el-Fasl Fi’l-Milel Ve’l-Ehvâ Ve’n-Nihal*, Cilt: II, çev. Halil İbrahim Bulut, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 92

¹²⁸ Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-*, (İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1997), 76.

¹²⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l- Usûli’l Hamse*, 313

¹³⁰ Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-*, 77; Hamdi Gündoğar, “Mu‘tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, , 8/2(2004): 206-207.

gerçekleşmemiş olan durumlarla alakalı iradesi de “hüküm” ve “haber verme” manasındadır. Netice itibariyle Allah’ın iradesi bir şeyin meydana gelmesi için, Onun “kün” (ol) emriyle hemen gerçekleşmesi demektir. Kulun iradesiyle ilgili olarak ise belli koşulların ve belli bir zamanın varlığı gereklidir.¹³¹

Kādî Abdülcebbâr (v. 415/1025)’a göre Allah şer ve zulüm olanı yaratmaya kadir olmakla birlikte onu yaratmamaktadır. Çünkü Allah Teala Kur’an’da kendisine zulmü yasaklamakta¹³² ve bununla zatını yüceltmektedir. Bu övgü ve yüceltme onun zulmü yapmaya kadir olduğuna delalet etmektedir.¹³³

Allah, şer (kabihi) olan şeyleri yaratmayacağı gibi¹³⁴ onlara iradesi de taalluk etmemektedir. Zira Mu‘tezile mezhebine göre Allah’ın emir vermesi ile irade etmesi birbirleriyle ilintilidir. Yani Allah bir şeyin gerçekleşmesini dilemiş, irade etmiş ise aynı şekilde onu emir buyurmuş, gerçekleşmesini irade etmemiş ise onu emir de buyurmamıştır. Bu nedenle Allah hayır bulunan işlerin gerçekleşmesini irade ve emretmiş; şer olan işleri ise ne irade etmiş ne de emretmiştir.¹³⁵ Özetle Mu‘tezile düşüncesine göre, Allah’ın iradesi kötülük nevinden olan işlere taalluk etmemektedir. Bu sebepten ötürü Allah kötülüğü irade etmez ve emretmez, bilakis kötülükler insanın iradesi ve fiilleriyle gerçekleşmektedir.¹³⁶

İnsanın fiillerinin yaratıcısı olduğu fikrini benimseyen Mu‘tezile, bunun doğal bir neticesi olarak, insanın fiilinde bulunan kötülükleri, bir başka deyişle, kötülük nevinden olan fiilini de bizzat kendisinin yarattığını kabul edecektir. Bu, Mu‘tezile anlayışının doğal bir neticesidir. Fakat Mu‘tezile, ilk dönemlerde kabul edilen adalet prensibinden hareketle, kötülüğün yaratılmasını Allah’a dayandırmamak için, dünyada kötülük diye bir problemin olmadığını, Allah’ın yarattığı bütün varlıkların ya tümüyle hayır veya hayra ulaştıran, ona götüren vesileler olduğunu savunmaktadır. Zira Mu‘tezile ekolüne göre hayır, ya kendisi güzel olan veya ona götüren fayda; kötülük ise,

¹³¹ Abdülhamit Sinanoğlu, “Mutezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000) 92.

¹³² Bkz, en-Nisa, 4/40; el-Kehf, 18/49; Fussilet, 41/46

¹³³ Kādî Abdülcebbâr, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 315-316

¹³⁴ Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî, Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Musallîn, çev. Ömer Aydın – Mehmet Dalkılıç, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019) 277.

¹³⁵ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 77.

¹³⁶ Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî, Makâlâtü’l-İslâmiyyîn, 278.

ya bizzat şer olan veyahut ona ulaştıran zararlı şeylerdir.¹³⁷ Bu nedenle bir şey zararlı fakat neticesi faydalıysa, buna kötülük denilememektedir. Çünkü Allah böyle şeyleri yaratması sebebiyle kendisi kötülüğün yaratıcısı olarak nitelendirilemez.

Sadece insanla alakalı konularda durum böyleyken, insanın haricindeki alemlerde de durum böyle olmaktadır. Yani burada da mutlak bir kötülüğün var olmasından söz edilemez. Bu konuyu net misallerle örneklendiren Kādî Abdülcebbar'a göre, şeytan, yılan, akrep vb. zararlı şeylerin yaratılmaları kötülük olmamakla birlikte aksine hayırdır. Zira insan, bu zararlı varlıkların kötü sonuçlarından sakınmak için çaba sarfederken, bunların verecekleri acı ve zarara, günahlardan uzak durmaması durumunda ahirette duçar olacağı elem ve azaba kıyas etmektedir. Böylelikle günahlardan daha çok uzak durursa, işte o vakit söz konusu zararlı varlıkların yaratılması onun için hayra aracı olmaktadır. Dolayısıyla bun varlıkları yaratmış olmakla Allah kötülüğü yaratmış olmaz.¹³⁸

Görüldüğü üzere, Mu'tezile ekolü, insanın gücünün taalluk ettiği kötülük nevinden olan fiilleri tümüyle insana dayandırmak suretiyle, insan gücünün üstünde bulunan kötülükleri ise, sonuç olarak hayra ulaştıran vesileler olabilecekleri ihtimali üzerine yine de Allah'a dayandırılmaz. Mu'tezile ekolüne göre, insanın kudreti dahilinde olan hayırlı fiilleri, Allah'a yalnız O hayrı emir buyurduğu ve hayrı işleyene ihsanda bulunarak, o fiilin gerçekleşmesini kolaylaştırdığı için dayandırılabilir. Bu durum haricinde, Allah'ın, insanın hayır bulunan fiillerinde de herhangi bir tesiri veya katkısı söz konusu değildir.¹³⁹

Bu durumda Mu'tezile ekolüne göre ister kötülük ve günah ister hayır ve iyilik nevinden olsun, insanın kendi gücüyle gerçekleştirdiği hiçbir fiilinde Allah'ın etkisi ya da katkısı bulunmamaktadır. Bu anlam çerçevesinde olmak üzere, insanın fiillerinin kaza ve kaderin tesiriyle gerçekleştiğini ifade etmekte imkân dahilinde değildir.¹⁴⁰ Sonuç olarak; insan, fiillerinde özgür ve bağımsızdır. Bu durum, insanın mesul bir varlık, Allah'ın da adaletli olmasının bir gereği olmaktadır.

¹³⁷ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 78.

¹³⁸ Kādî Abdülcebbar, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 317.

¹³⁹ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 79.

¹⁴⁰ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 80.

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz ki; İlahî irade hususunda ortaya konulan yorum ve görüşler hassaten kavramın anlaşılmasında görüş ayrılıklarının bulunduğunu ve çoğunlukla söz konusu kavrama mecazi anlamlar yüklediklerine işaret etmektedir. Ayrıca bir kısmının da iradeyi iki kısma ayırarak varlıklar hakkında olanına yaratma, fiiller hakkında olanına ise emretme manasını vermişlerdir. Oluşturulan kavramsallaştırmalardan hareketle çoğunluğun görüşünün ilahî iradenin insanın iradesini kısıtlamayacağı ve ona hiçbir surette tesirinin de olmayacağı noktasına doğru olduğu belirtilebilir.¹⁴¹

İşte bu fikirleri sebebiyle kendilerini “ashabu’l adl” olarak adlandıran Mu‘tezile mezhebinin “adl-adalet” prensibi bu esaslardan meydana gelmektedir. İnsan fiillerinin gerçekleşmesi, onun özgür bir irade sahibi olması gerektiğini de bu prensipler çerçevesinde temellendirilmektedir.¹⁴² Mezkur temel prensiplerden sonra Mu‘tezile’nin insanın iradesi hususundaki fikirlerine geçeceğiz.

1.3.1.2. İnsanın Özgür İradesi

İnsanın hürriyeti ve mükellefiyeti gibi meseleler Kelam tarihi boyunca en çok mevzu bahsedilen konular arasında bulunmuştur. Bu meseleler de insanın özgür iradesi ve insanın fiilleri gibi hususları tartışma konusu haline getirmiştir. Esas soru “Allah’ın mutlak iradesi karşısında insanın bir iradesi ve o iradesine dair bir faaliyet alanı bulunmakta mı veyahut insan fiillerinde hür mü?” biçiminde müşahede edilmektedir. Meydana gelen ihtilaflarda; Cebriye, insanın gerçekleştirdiği fiillerinde herhangi bir tesirinin bulunmadığını iddia ederken Mu‘tezile bu düşüncenin tamamen zıddı olan, insanın fiillerinde özgür ve özgürlüğü sonucunda da işledikleri amellerden yükümlü tutulduğu ifade etmiştir. Ehl-i Sünnet de insanların fiilleri kesb etmesi Allah’ın ise onları yaratması ile fiillerin gerçekleştiğini belirtmiştir.¹⁴³

Mu‘tezile ekolünün geneline göre Allah, sonradan meydana gelen ve hiçbir bir yerde bulunmayan hadis bir iradeyle mürîddir. Ayrıca bu durum insanın da hadis bir iradeye sahip olduğu anlamına gelmektedir. Lakin insan iradesi bir mekân ile

¹⁴¹ Akın, *Basra ve Bağdat Mu‘tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 157-158.

¹⁴² Kemal Işık, *Mu‘tezile’nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, 69.

¹⁴³ Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik*-, s. 80-83.; el-Maturidi, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Akâid Risalesi*, nşr. Yusuf Ziya Yörükân, (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1959), 13.

sınırlandırılmışken, ilahî irade hiçbir bir mekân ile sınırlandırılacak değildir. O halde Mu‘tezile'nin Allah'ın iradesi ile insanın iradesinin birbirlerinden ayrı oldukları noktaların varlığına delalet etmektedir.¹⁴⁴

İlahî irade konusunda da ifade ettiğimiz gibi, Mu‘tezile, insanın kötülük ve hayır ile ilgili tüm fiillerinin yaratıcısının bizâtihi insan olduğunu, bu durumun neticesinde de, ahiret gününde mükafat veyahut cezaya müstahak olacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Mu‘tezile'ye göre Allah zulüm ve şer, inkar ve ma'siyet olan bir eylemi yaratma işinden uzak olmaktadır. Zira Allah, adâleti yarattığı zaman adil olarak adlandırılıyorsa, zulmü yarattığı zaman da zalim olarak adlandırılması gerekmektedir. Bu nedenle Allah'ın yalnız hayır ve hasenat işleyeceğini, hikmet nazarından insanların fayda ve iyiliğini gözetmesinin gerekliliğini temel anlayış olarak ifade etmişlerdir.¹⁴⁵ Bu durumda Mu‘tezile ekolünün insanın, fiillerinde irade özgürlüğüne ve fiilleri gerçekleştirebilecek güç sahibi olduğunu savunduklarına işret etmektedir. Zira insan fiilleri neticesinde ödül veyahut ceza görecektir. İnsanın gerçekleştirmedığı fiillerdeyse ödül ve ceza mevzu bahis olmamaktadır. Şayet insanın bizzat kendisinin gerçekleştirdiği fiilleri Allah yaratmış olursa, insan kendisi gerçekleştirmemesi sebebiyle bu fiillerden sorumluluk sahibi olmaması gerekmektedir. Bu minvalde değerlendirecek olursak hidayet ve dalalet insanın kendisine ait olmakta ve bunları Allah yaratmamaktadır.¹⁴⁶

Mu‘tezile ekolü mensupları bu görüşleri öne sürerken, Allah'a ortak koşanların kendilerini savunma amacıyla “Şayet Allah istemeseydi biz ortak koşanlardan olmazdık”¹⁴⁷ ayetini delil olarak ileri sürmekte ve şayet insanın fiillerini Allah yaratmış olsaydı ortak koşanlar bu savunmalarında haklı konumda olur ve ortak koşmaları nedeniyle de azaba duçar olmazlardı, demektelerir.¹⁴⁸ Yine, irade özgürlüğü bulunmayan insanın mesul olması, Allah'ın hikmeti ve adâletiyle katiyen bağdaşmaz diye düşünen Mu‘tezile, Kur'ân'da geçen birtakım ayetleri insanın özgür iradeye ve fiilleri dilediği biçimde gerçekleştirme özgürlüğüne sahip olduğuna delil gösteriyorlar:

¹⁴⁴ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 440-441.; Abdüllatif Harpûti (v. 1916), Tenkihu'l Kelâm Fi Akâidi Ehli'l-İslam, haz. Fikret Karaman, (İstanbul: Çelik Yayınları, 2016), 175.

¹⁴⁵ Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, 56.

¹⁴⁶ Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 178.

¹⁴⁷ En'am, 6/148.

¹⁴⁸ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), el-keşşâf *an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* Cilt: II, çev. Muhammed Çoşkun-Ömer Çelik vd., (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 59-60.

“Muhakkak ki Allah zerre kadar zulmetmez ve şayet bir hasenat olursa, onu kat kat artırır bir de tarafından büyük bir ecir verir.”¹⁴⁹

“Onlara de ki: Hak Rabbiniz tarafındandır. Artık kim dilerse imân etsin ve kim dilerse inkâr eylesin...”¹⁵⁰

“Ve o günden korkun ki, o günde Allah’a döndürüp götürüleceksiniz. Orada herkese kazanmış olduğu amelleri tamamen verilecektir. Ve onlara zulmedilmeyecektir.”¹⁵¹

“İyi iş yapan kendine, kötü yapan yine kendinedir. Rabbin kulları hakkında asla zulüm edici değildir...”¹⁵²

“Rabbin hakkı için yaptıklarının hepsini onlardan soracağız”¹⁵³ ayetleri bunlardan bazılarıdır.

Mu‘tezile mensupları arasında insanın hür irade sahibi olduğunu ve meydana getirdiği fiillerin faili yerinde bulunduğunu Mu‘tezile içinde ilk ortaya koyan ve tartışmaya açanın Vâsıl b. Atâ olduğu söylenmektedir. Ona göre: Allah, hikmetli ve adaletlidir, Allah’a zulüm ve kötülük izafe edilemez. İnsanlardan emirlerine muhalif bir şey talep etmesi, bir şeyi mecburi tuttuktan sonra insanları bu sebepten ötürü cezalandırması mümkün değildir.¹⁵⁴ İnsan hayır ve şerrin, taat ve inkarın, ödül ve cezanın öznesidir. Bu nedenle de karşılığını mutlaka alacaktır. Allah, insanı bu fiillerin tümünü gerçekleştirmeye gücü yetebilecek özellikte yaratmıştır. Bu durumda onların özgür bir irade sahibi olduklarının işaretidir.

İrade kavramını “bir kimsenin mürîd olmasını sağlayan hal” diye ifade eden Kâdî Abdülcebâr, insanın mürîd oluşunu araz olarak değerlendirdiğini belirtmektedir. Öteki bütün arazlar gibi mürîd olan insan da mümkün bir varlık olmaktır. Öteki bütün mümkün varlıklar gibi onu yoktan var edecek bir kudretin bulunması gerekmektedir. Bu fiiller için ihtiyaç duyulan bütün koşullar benzer olmasına karşın insan fiile karşı istekli

¹⁴⁹ Nisa, 4/40.

¹⁵⁰ Kehf 18/29.

¹⁵¹ Bakara 2/281.

¹⁵² Fussilet 41/46.

¹⁵³ Hicr 15/92.

¹⁵⁴ Şehristânî, el-Milel ve’n-Nihâl, 56.

olabileceği gibi isteksiz olması da ihtimal dahilindedir. O halde insanı istekli yapan bir sıfatın olması gereklidir. Gerekli olan bu sığata irade denmektedir.¹⁵⁵

Kâdî Abdülcebbâr'ın düşüncesine göre, insanın fiillerini gerçekleştirecek kudret, Allah tarafından insana bahşedilmiştir. Bu sebeple insan fiilleri nedeniyle Allah'a karşı yükümlüdür. Kâdî Abdülcebbâr, Allah'ın henüz başlangıçta insanı yaratırken ona lütfettiği özgür iradeyi insanın asıl sıfatlarından ve kudretlerinden biri olarak değerlendirmiş ve irade özgürlüğünü adâlet ve vâ'd ve va'îd prensipleriyle temellendirmeye gayret etmiş ve insanın özgür bir iradeye sahip olduğu hakkında mutlak özgürlüğe sahip olduğu fikrini ileri sürmüştür.¹⁵⁶

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz ki; İradede Allah ile insan arasında bir ortaklık hali mevzu bahis değildir. Allah hakkında, insanların irade ve fiillerini serbest bırakması manasında irade ettiğini uygun gören Mu'tezileye göre; ne Allah insanın iradesine herhangi bir etkide bulunmakta, ne de insan bir şeyi irade ettiğinde Allah da bunu irade etmiş sayılmaktadır.

1.3.2. Kudret ve İstîtâat

Kelam literatüründe, kudret, istîtâat, kuvvet ve tâkat terimleri, herhangi bir mana farklılığı bulunmaksızın kullanılan kavramlardır. Eş'ari'nin "Makalatu'l-İslamiyyin" adlı kitabında kuvvet ve kudret kavramlarının aynı metinde birbirinin yerine kullanılması bu tezi desteklemektedir.¹⁵⁷ Bu iki kavram arasında mezhepler açısından kullanım farklılığı bulunmaktadır. İstîtâat kavramını çoğunlukla İmam Eş'ari kullanmıştır. Kudret kavramını ise Mu'tezile kullanmaktadır.¹⁵⁸

Allah'ın kâdir olduğu hususunda İslâm kelamcıları içerisinde herhangi bir görüş farklılığı bulunmamaktadır. Fakat kudretin ifade ettiği anlam ve içeriğinin Allah'ın zâtına hangi kavram sigası ile nispet edilebileceği konusunda Mu'tezile düşünürlerinin farklılık arz eden anlayışları bulunmaktadır. Mevzu bahis olan düşünürler, Allah'a izafe ettikleri sübûtî sıfatları kalıp bakımından da sıfat olarak değerlendirmektedirler. Buna binaen "Allah âlim, kâdir ve mürîddir" söylenebildiği gibi, "Allah ilim, kudret ve irade

¹⁵⁵ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 342.

¹⁵⁶ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 342.

¹⁵⁷ Ebû'l- Hasen el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, 230-233.

¹⁵⁸ Sinanoğlu, Mutezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti, 122.

sahibidir” söylenememektedir. Zira Mu‘tezile mensupları ilim, kudret, irade gibi kelimelerin akılda birbirinden bağımsız varlıklar oluşturduğu ve ilâhî sıfat kategorisinde değerlendirildiği takdirde kadim olarak düşünülüp tevhid ilkesine zarar vereceği (taaddüd-i kudemâ) düşüncesindedir.¹⁵⁹

İstitâat meselesi Kelamının ehemmiyetli hususlarında birisidir. Bu husus insan fiili olması sebebiyle, kader konusu ile de ilintilidir. “Fiile ilişkin güç” olarak tarif edilen bu kavramı tüm kelam ekolleri kabul etmekle birlikte, fiilden önce mi, yoksa fiilin oluşumu esnasında mı var olduğu hususunda değişik fikirlere sahiptirler. Mu‘tezile fiilden önce var olduğunu, Eş’ariyye ile Mâtürîdiyye ise fiil sonrasında meydana geldiğini kabul etmişlerdir.¹⁶⁰

Mu‘tezile, Cenab-ı Allah’ın, insanı, güç yetirebilirlik kabiliyetiyle yarattığı, bu kabiliyetin fiilin gerçekleşmesinden evvel insanın bedeninde var olduğu ve devamlılık arz ettiğini, irade ve ihtiyarın uygulama ve gerçekleşme kapsamında meydana gelmelerini sağlayan bir vesile yerinde olduğu, bir fiili ve karşıtını gerçekleştirebilme kudretine sahip olduğu konusunda fikir birliği içindedirler.¹⁶¹

Mu‘tezile’ye göre insanın fiilini gerçekleştirme kudreti ona Allah tarafından bahşedilmiştir.¹⁶² Onlara göre, Allah’ın ilk ve son kez insanın bedeninde var etmiş olduğu bir kudret ile hareket eder ve fiillerini gerçekleştirir. Fakat bu, Allah’ın insanın fiillerini bilmediği manasına gelmemektedir. Allah insanı fiillerini yaratmaz, ama onları bilir.¹⁶³

Bu durumda Mu‘tezile ekolüne göre insanın fiillerini meydana getirmesini mümkün kılan kudret (istitâa) başlangıçta Allah’tan insana bahşedilmiş ve bu kudretin

¹⁵⁹ Bekir Topaloğlu, “Kudret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 17: 316-317.

¹⁶⁰ M.Said Yazıcıoğlu, *İslam Kelamında Önemli Bir Mesele: İstitaat*, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1: (1986), 51 vd.

¹⁶¹ Muhammed Ammara, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, çev. Vahdettin İnce, (İstanbul: Ekin Yayınları, 1998), 131.

¹⁶² Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihâl*, 47.; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi’t-tevhîd ve’l-‘adl*, thk. Mahmud Muhammed Kasım (Mısır: Dâru’l-Kütübi’l Mısriyye, 1953), 8/11, 3.; Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî *el-Bağdâdî* (ö. 429/1037-38), *Ehl-i Sünnet Akâidi-Kitâbu Usûli’d-Dîn*, çev. Ömer Aydın, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 135.

¹⁶³ Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik*-, 112.

kullanımı tümüyle insana bırakılmıştır.¹⁶⁴ Bunun üzerine, insanın gücü fiillerini meydana getirmesinden öncedir ve fiillerin her iki zıddını da kapsamaktadır. İnsan, sahip olduğu bu gücü istediği surette kullanabilmektedir.¹⁶⁵ Söz gelişi, aynı güçle insan dilerse yürür, dilerse oturur veyahut aynı güçle insan, iman edebileceği gibi inkâr da edebilmektedir.¹⁶⁶

Mu‘tezile ekolüne göre insanın sağlıklı bir şekilde mükellef tutulabilmesi için gücün eylemden evvel meydana gelmesi gerekmektedir. Aksi halde, güç fiile yakın olur, onunla aynı zamanda yaratılırsa bu, insanın güç yetiremeyeceği bir işle (teklifi mala yutak) sorumlu tutulması manasına gelmektedir ki bu şer (kabihi) bir şeydir. Oysa, Allah adil olmasından dolayı şer olan bir şey yapmaz ve yaratmaz.¹⁶⁷

Mu‘tezile, insana bu gücü bahşedenin Allah olduğunu kabul ettiği gibi bu gücün devamlı olmasını sağlayanın da Allah olduğunu ve onun istediği zaman bu gücü insanın elinden alabileceğini de tasdik etmektedir. Fakat insandan gücün alınması ondan, mükellefiyetin, emir ve nehyinde kaldırılmasını gerekli kılacağından böyle bir şeyin olması tahayyül edilemez. Allah insanları cebir kullanarak değil, kendi irade ve güçleriyle iman etmelerini istemiştir. Aksi halde Allah isteseydi insanların hepsinin kendisine iman etmesini zorunlu kılabilirdi, O’nun bunu yapmaya kudreti yeterlidir. Ancak insanın dünya imtihanı içerisinde bulunmakta olması, mükafat ve cezaya muhatap bulunması nedeniyle Allah’ın söz konusu şeyi yapması mümkün değildir.¹⁶⁸

Mu‘tezile ekolüne göre, Allah’ın bahşetmiş olduğu bu güç ile onun hoşuna gidip istemeyeceği, emir ve irade etmeyeceği, razı olmayacağı şeyleri de yapabilmektedir. Fakat onlara göre bu, insanın Allah’a galip geldiği manasına gelmemektedir. Zira insana bu gücü bahşeden Allah’tır ve O isterse insanın sahibi olduğu bu gücü ondan alır ve onu razı olmadığı amelleri işlemekten alıkoyabilir. Ancak Allah ahiret gününe kadar insanlara böyle bir özgürlük alanı tanımış ve onlara bir süre tanımıştır ki, fiillerinin

¹⁶⁴ Gölcük, Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri, 168

¹⁶⁵ Ebü’l- Hasen el-Eş‘arî, Makâlâtü’l-İslâmiyyîn, 230.

¹⁶⁶ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 112.

¹⁶⁷ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 390-396.

¹⁶⁸ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 113.

karşılığını gerçek anlamda elde edebilsinler. Yani Mu‘tezile insanın mükellef bir varlık olması nedeniyle ona tam manasıyla bir özgürlük tanımıştır.¹⁶⁹

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz ki; Mu‘tezile ekolü, Allah’ın insanların fiillerini yaratmadığı düşüncesindedir. İnsanlar, Allah’ın daha önceden kendilerinde var ettiği güçle, fiillerini gerçekleştirirler. Bir kimse avucunu yummaya ve açmaya bile yalnızca Allah’ın kendisine (fiil meydana gelmeden önce) bahsettiği bir güçle yapabilir. Mu‘tezile, insandaki bu gücün, Allah’ın gücünün eserlerinden bir eser olduğu fikrini benimser. Mu‘tezile düşüncesinde, insanın kendi iradi fiillerinin meydana getirmesi konusunda, Yüce Allah ona bir güç bahsetmiş ve bu güç yardımıyla fiillerini özgür bir şekilde meydana getirmektedir. Yüce Allah’ın bu güce herhangi bir tesiri mevzu bahis değildir.¹⁷⁰

1.3.3. Fiil Kavramı ve İnsan Fiilleri

İnsanın kendi fiillerinin yaratıcısı olup olmadığı meselesini Mu‘tezile mezhebi nasıl tartışmış irdelemeye çalışacağız. İnsanın gerçekleştirdiği fiillerde tamamen özgür olduğu görüşünün ilk temsilcileri, kaderi reddedip insanın fiillerinde özgür olduğunu iddia eden, Ma’bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dımeşkî’dir. Abdülkahir el-Bağdadî, Mu‘tezile’nin kurucusu olan Vâsıl b. Atâ’nın da bu görüşü bunlardan aldığını ve onların izinden gittiğini söylemektedir.¹⁷¹

Öncelikle genel kabul gören “insan fiillerinin yaratıcısıdır” veya “insan eylemlerinde özgürdür” görüşünü Mu‘tezile ekolünün nasıl temellendirdiğine ve hangi delilleri öne sürdüklerini inceleyelim. Mu‘tezile ekolünün insanın fiillerinde hür olduğu fikrine delil olarak nakli ve akli deliller ortaya koymuşlardır. Mu‘tezile ekolünün bu husustaki akli delili, fiilin insanın donanım ve kudretine göre gerçekleşmesidir. Örnek olarak insan ev inşa etmeyi istediği zaman okuma gerçekleşmiyor, dağları sırtına almayı dilese bunu yapamaz. Allah insanın fiillerini yaratılmış olsaydı, insanın ilmi ile cehaleti, gücü ile güçsüzlüğü arasında farklılık bulunmazdı. Aynı şekilde insanlardan hayırlı şeyler yapanlar övgüye mazhar olur, şer şeyler yapanlarsa yerilmektedir. Ancak insanın yüzünün güzel olması sebebiyle övülmesi veyahut yüzünün çirkin olması nedeniyle de

¹⁶⁹ Ammara, Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu, 133.

¹⁷⁰ Sinanoğlu, Mutezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti, 147-148.

¹⁷¹ el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l Firâk, Mezhepler Arasındaki Farklar*, 103.

yerilmesi caiz olmamakla birlikte uygun değildir. Yapılan hayırlar ve şerler insanın olmasaydı böylesine bir tefrikat yapılamazdı. Şayet Allah insanın fiillerini yaratmış olsaydı, Allah'ın emretmesi, yasaklaması ve elçiler göndermesi gibi haller caiz olmazdı. Bu nedenle insanların hesap vermeleri ve cezaya müstahak olmaları kabih olurdu. Bu tür aklî delillerle insanın fiillerinin yaratıcısı olduğunu kanıtlamaya gayret etmişlerdir.¹⁷²

Mu'tezile ekolünün insanın gerçekleştirdiği fiillerde hür olduğu görüşüyle ilgili öne sürdükleri nakli delillerde Allah'ın fiillerinde noksanlığın bulunmadığı bilakis insanın fiillerinde noksanlıkların bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu sebeple de insanın kendi fiillerinin sahibi olduğunu belirtmişlerdir. Delil olarak ileri sürdükleri birtakım ayetler şunlardır: “O Rahman'ın yarattığında hiçbir uyumsuzluk görmezsin.”¹⁷³ Onların düşüncesine göre bu ayet, Allah'ın insanın fiillerini yaratmadığına delalet etmektedir. Zira insanın fiillerinde çirkinlikler ve kötülükler olmaktadır. “O Yarattığı her şeyi güzel bir tarzda yaratmıştır.”¹⁷⁴ Bu ayette ise Allah'ın yarattığı her şeyin güzel olduğu belirtilmektedir. İnsanın yaptıklarında hoş şeyler olmasıyla birlikte çirkin şeyler de bulunmaktadır. Bu sebeple insanın fiillerini Allah'a dayandırmak caiz değildir.¹⁷⁵ İnsanın iradesiyle ilgili öne sürülen birkaç nakli delil aynı şekilde burada da kullanılmaktadır.¹⁷⁶

İnsan fiilinin “mûcidi” veya “muhdisi” terimlerinin yanında yaratanı manasında olan “hâlık” terimi de kullanılmaktadır. Bu biçimdeki lafzın ilk Ebû Ali el-Cübbâî zamanında kullanıldığı rivayetlerde geçse bile ondan evvelki devirlerde de kullanılmaktaydı.¹⁷⁷ Muhtelif biçimlerdeki kullanımlardan da kastedilenin “hâlık” olduğu Ebû Hanife tarafından şöyle izah edilmiştir: “Mu'tezile ekolünün mûcid veyahut muhdis terimlerinden kastı hâlık manasında olduğu anlaşılmaktadır.”¹⁷⁸ Başlangıçta olmasa

¹⁷² Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 181.

¹⁷³ Mülk, 67/3.

¹⁷⁴ Secde, 32/7.

¹⁷⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l- Usûli'l Hamse*, 238.

¹⁷⁶ Bkz.: Yunus, 10/108; En'am, 6/104; Kehf, 18/29; Nisa, 4/40; Bakara, 2/281; Tevbe, 9/70; Yunus, 10/44; Tur, 52/21.

¹⁷⁷ Ebû'l- Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 298.

¹⁷⁸ Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, 60; ayrıca bkz.:

Galip Türcan, “Kelâmda İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Yaratma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme,” *SDÜİFD*, 15: (2005), 140.

da sonradan Ebû Ali el-Cübbâî'de insan ile ilgili olarak hâlık kavramının kullanılabileceğini belirtmiştir. Ancak İmam Eş'arî'nin naklettiğine göre insanla ilgili olarak hâlık kavramının kullanılması veyahut kullanılmaması Mu'tezile ekolü içerisinde ihtilaf konusu olmuş ve bazı fikir farklılıkları ortaya çıkmıştır.¹⁷⁹

Vâsıl b. Atâ, insanların fiillerinde Allah'ın herhangi bir tesirinin olmadığı düşüncesini savunmuştur. İnsan nasıl özgür bir irade sahibiyse aynı zamanda işledikleri fiillerini de aynı şekilde kendi iradesiyle gerçekleştirmektedir. Bu meydana getirdiği fiilleri kendi iradesiyle gerçekleştirdiğinden ödül veya cezasını görecektir. Şayet insanların meydana getirdikleri fiillerinde Allah'ın tesiri bulunsaydı o vakit Allah'ın adâletini zedelemiş olurdu. Zira hem bir fiilin gerçekleşmesine müdahil olması hem de insanın bu fiili yapması nedeniyle ona ceza vermesi ancak haksızlık olurdu. Allah insanlara haksızlık etmekten münezzehtir. İnsanın fiillerinde ortaya çıkan şer, küfür ve ma'siyet gibi tercihe bağlı fiiller insanın dilemesiyle gerçekleşmiştir. Vâsıl b. Atâ'dan sonra Basra ekolünün ileri gelen düşünürü Amr b. Ubeyd'de onun çizgisini takip etmiştir.¹⁸⁰

Basra ekolünün nihayi temsilcileri arasında bulunan Kâdî Abdülcebbâr'ın düşüncesine göre her kim insan fiillerinin muhdisi ve yaratıcısı Allah'tır diye görüş ifade ederse büyük bir yanlışla düşmüş olur.¹⁸¹ Oysa Allah adil-i mutlak ve insanlara hiçbir şekilde haksızlıkta bulunmaz. O halde Allah'ın adaletli olmasının bir neticesi olarak insanın irade özgürlüğünün bulunması gereklidir. Kâdî Abdülcebbâr, hür irade sahibi olmayan bir insan mükellef olması Allah'ın adâleti ve hikmetiyle bağdaşmaz demektedir.¹⁸²

Genel anlamda insanın fiillerinin yaratıcı olduğunu belirten Mu'tezile ekolü fiillerin meydana gelmesini mümkün kılan kudret hususundan fikir ayrılığına düşmektedirler. Basra ekolünün düşüncesine göre Allah insanın fiillerini değil bu fiillerin meydana gelmesi için ihtiyaç duyulan iradeyi yaratmaktadır. Bağdat ekolü de bu görüşe itiraz ederek insanın irade ve fiillerini Allah'ın yaratmadığını bilakis her

¹⁷⁹ Ebû'l- Hasen el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, 248.

¹⁸⁰ Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, 61.

¹⁸¹ Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, 57.

¹⁸² Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 301.

ikisinin de yaratıcısının insanın bizzat kendisi olduğunu ifade etmektedirler. Meselenin teferruatında her iki ekol düşünürleri kendi içlerinde de fikir ayrılığına düşmüşlerdir. el-Allâf, iradenin, irade edilen şeyin ve bedendeki uzuvların tesiriyle meydana gelen fiillerin insanın kendi fiili olduğunu belirtmektedir. Cübbâîlerin ikisi de kalp ile ilgili olan hissiyat yönlü fiillerle uzuvlara dair fiillerin tümünü insanın gücü nispetinde olduğunu belirtmektedirler. Basra ekolü düşünürlerinden Câhız ile Bağdat ekolü düşünürlerinden Sümâme b. el- Eşres, insanın sadece irade fiilini yarattığını sonradan uzuvların meydana getirdiği fiillerin ise kendi kendine olduğunu belirtmektedirler.¹⁸³

İnsanın fiilleri meselesi gündem edilirken Mu'tezile mensuplarının kendi içlerinde fikir ayrılığına düştükleri diğer bir husus da söz konusu fiiller meydana gelirken Allah'ın insana bahşettiği kudret insanda önceden mi bulunmaktaydı yoksa sonradan mı insanda ortaya çıktığı noktasıdır. Ekseriyeti fiillerin kudret ile gerçekleştiğini ve bu gücün insanda evvelen var olduğunu kabul etmiştir.¹⁸⁴

Bir kısım Mu'tezile mensuplarına göre Allah, söz konusu kudreti insan fiillerini meydana getirirken onda yaratmaktadır. Öteki bir kısma göre ise kudret sonradan yaratılma biçiminde veyahut fiiller gerçekleşirken yaratılan bir kudret biçiminde değil bir bütün olarak baktığımızda bedendeki uzuvların bu fiili gerçekleştirebilmeleri onların kudrete sahip olduklarının belirtisi olduğunu savunmuşlardır.¹⁸⁵

Netice itibarıyla şunları ifade edebiliriz ki; Mu'tezile ekolü, Allah ile insanın fiillerini birbirlerinden ayırırken, meydana gelen fiile insanın kudretinin yeterli olup olmamasına göre o fiilin öznesini tayin etmiştir. Bununla ilişkili olarak cevher ve cisimleri insanın oluşturması imkân dahilinde olmadığını kabul ettiklerinden bunları Allah'ın fiilleri olarak nitelemektedirler. Arazları insanın meydana getirilebileceğini tasdik etmişlerdir.¹⁸⁶

¹⁸³ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 183; Hulusi Arslan, "Mu'tezile'de Dinin Gayesel Yorumu", İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8/2(2017): 26.

¹⁸⁴ Ebü'l- Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 229.

¹⁸⁵ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 184.

¹⁸⁶ Ammara, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, 160.

1.3.4. Kesb Meselesi

İnsana fiillerinin yaratıcısı gözüyle bakan Mu‘tezile düşüncesinde kesb terimi ve teorisinin yeri bulunmamaktadır. Zira Mu‘tezile ekolüne göre kesb nazariyesi asıl itibariyle akıl dışı olmakta ve insanın fiilindeki tesirini bu terimle ifade etmek cebri bir düşünceye ulaştırır ki bunun da olması mümkün değildir.¹⁸⁷

Kendisiyle bir faydanın kazanıldığı veya bir zararın def edildiği bütün fiillerin kesb diye adlandırıldığını, Arab’ın kesb kavramını bu manada kullandığını belirten¹⁸⁸ Kâdî Abdülcebbâr’a göre kesbin hakikati bundan ibaret olup terim manada onu tanımlamak imkân dahilinde değildir. Çünkü akıl dışı olan bir kelime terim olarak da tarif edilmesi mümkün değildir. Zira bir ıstılah öncelikle anlamından dolayı anlaşılır, daha sonra onun için eğer sözlükte isim olarak bir karşılığı bulunmuyorsa, bir ıstılah konulur. Akla uygun anlamı bulunmayan, bunun içinde anlaşılamayan bir şey için ıstılah konulmaz. Kaldı ki bir terimi ıstılahlaştırmak için o terimin ilk önce konulduğu manasıyla ıstılahi manası arasında bir uyumun olması gerekir. Oysa kesb terimini, onu bir ıstılah olarak kullananların tersine, bu manada bir benzerliği bulunmamaktadır. Bu nedenle de bir ıstılah kabul edilerek tarif olunmaz.¹⁸⁹

Mu‘tezile mezhebiyle beraber, İmamiyye, Zeydiyye ve Havaric mezheplerinde de kesb kavramının bulunmayışının onun gayr-i makul olmasına bir delil olarak gösteren Kâdî Abdülcebbâr der ki; bu terim şayet akli olsaydı, insan fiilleri gibi üzerinde çok konuşulan ehemmiyetli bir hususta bu terim üzerinde öteki mezhepler de dururlardı, kavram hakkında bir görüş ifade etmeye çabalarlardı.¹⁹⁰

Böylelikle bu terimin Ehl-i Sünnet haricinde herhangi bir mezhep tarafından kullanılmadığını belirtmek isteyen Kâdî Abdülcebbâr meselenin Kurani boyutuna hiç değinmeden yalnızca akli delillerle karşıt görüştekileri eleştirmeye çalışmaktadır. Ona göre akli bir dayanağı bulunmayan yani akıl dışı olan bu terimi kullananlar onu her ne kadar tanımlasalar da bu tarif doğru olmamaktır. Zira tarif; müşkil, yani anlamı tam

¹⁸⁷ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 363

¹⁸⁸ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 364-371.

¹⁸⁹ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 364; Abdülhamid Sinanoğlu, "Kâdî Abdülcebbâr B. Ahmed'in İnsan Fiillerinin Yaratılması ve Eş’ârî'nin Kesb Görüşünü Eleştirmesi". Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 3 / 4 (Ağustos 2003): 51-55.

¹⁹⁰ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 365.

olarak anlaşılmayan bir kelimeyi anlaşılır ifadelerle açıklamaktır. Oysa biz kesbi ilk planda anlayamıyoruz ki onu tarifle anlayabilelim. Zira bir şey öncelikle akli olarak anlaşılır, daha sonra da tanımlanır. Bu nedenle aklen anlaşılmayan bir şey tanımlansa dahi bu tarif doğru olmaz.¹⁹¹

Kādî Abdülcebbâr'a göre kesb terimini kullananlar bu kavramdan; "hadis güç ile gerçekleşen şeyi"¹⁹² anlamaktadırlar ve bununla fiili demek istiyorlarsa, yani kesbin insan fiilini oluşturduğunu ifade ediyorlarsa bu netice Mu'tezile'nin savunmakta olduğu şeydir. Lâkin "hadis kudretle gerçekleşen şey" ile kesbin kendisini demek istiyorlarsa o zaman bir şeyi yine kendisi ile tanımlamış olurlar ki bu, bilinmeyi başka bir bilinmeyen ile tarif etmek gibi bir muhalî ifade eder.¹⁹³

Mu'tezile ekolüne göre kesb, Eş'ariyye ekolünün anladığı gibi, mecburi hareketle serbest hareket arasındaki farkı anlamayı sağlayan bir öge gibi düşünmekte doğru değildir. Zira bu fikriyata sahip olanlar her iki hareketi de Allah'ın yarattığını belirtirler ki bu durumda iki hareket arasındaki farkı kavramak insanın fiillerinde tesirli olması adına bir şey ifade etmemektedir.¹⁹⁴

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz ki; insanın fiillerindeki etkisini doğrudan onları kendisinin meydana getirmesi ve yaratması şeklinde anlayan Mu'tezilî düşüncede kesb terimine yer verilmemektedir. Onlara göre insanın fiillerindeki etkisini bu terimle açıklamaya çalışan mezhepler görüşlerini bilinmez ve anlaşılmaz bir kavrama dayandırmaya çalışmaktadırlar. Çünkü bu kavram aslında akıl dışıdır ve bu nedenle de bir ıstılah olması mümkün değildir. Bu nedenle de insan fiillerinin yaratılması gibi önemli bir hususta bu kavrama yer verilmez. Zira insan fiillerini kesb etmez, bizatihi kendisi yaratmaktadır.

1.3.5. Teklif ve Sorumluluk Meselesi

Teklif; "Allah'ın insanı bir fiili yapıp yapmama konusunda mükellef tutması" manasına gelmektedir. Kelam literatüründe teklif meselesi Yüce Allah'ın, gücünün

¹⁹¹ Kādî Abdülcebbâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 366.

¹⁹² Ebü'l- Hasen el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, 542.

¹⁹³ Kādî Abdülcebbâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 367.

¹⁹⁴ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 132.

üstünde bir işle insanı mükellef kılmasının aklen uygun olup olmaması yönünden ele alınmaktadır.¹⁹⁵

Mu‘tezile’nin teklif meselesine bakışı, Allah’ın insan için kötü ve şer olan şeyleri teklif edemeyeceğinden oluşmaktadır. Ayrıca Allah yapılması imkân dahilinde olmayan ve güç yetirilemeyen şeyleri de insana teklif edememektedir. Böylelikle akli bir perspektiften teklif konusuna yaklaşan Mu‘tezile Allah’a bu hususta güzel teklifte bulunma hakkı vererek, kötü ve şer olan şeyleri teklifte bulunmayı O’ndan beri kılmaktadır.¹⁹⁶

Kādî Abdülcebbar’ın görüşüne göre teklif “bir menfaat kazanmak ya da bir zararı uzaklaştırmak için muhatabı, yerine getirmesi veya getirmemesi gerekli olan, aynı zamanda birtakım zorlukları da içinde barındıran şeyler hususunda bilgilendirmek” olarak ifade edilebilmektedir.¹⁹⁷ Kādî Abdülcebbar, teklif hususunda Allah’ın mutlak surette bir amacının bulunduğunu belirtmektedir. Kādî Abdülcebbar’a göre Allah’ın şerri özendirmesi imkân dahilinde olmayacağı sebebiyle teklifin gayesi, Allah’ın bizi ancak bu teklifle elde edilebilecek mertebelere ulaştırması olmalıdır.¹⁹⁸

Kādî Abdülcebbar teklif hakkında, Allah’ın insanı mükellef tutmasıyla iki şeyi irade ettiğini belirtmektedir: Bunlardan birincisi insanın, kendisine menfaat sağlaması ve insanı daha yüksek derecelere çıkaracak amelleri gerçekleştirmesi, ikinci olarak ise Allah’ın, insanların mükafat elde edebileceği şeyleri gerçekleştirmelerini irade etmesidir.⁴⁴⁰

Kādî Abdülcebbar’a göre Mu‘tezile ekolünün iki temel prensibinden biri olan “adalet” prensibinin⁴⁴¹ doğal bir sonucu olarak böyle bir şeyi Allah ile ilgili mümkün olmayacağını değerlendirmeleri açıktır. Onların menfaat ve hikmeti teklifin unsuru olarak değerlendirmesi sebebiyle insanın güç yetiremediği şeyle mükellef kılınması kötü olarak değerlendirilmektedir. Allah ise kötü olan bir şeyi var etmekten münezzehtir. Kādî Abdülcebbar’a göre mesele gayet net ve sarihtir. Ona göre, mesela gözü görmeyen birinin Kur’ân-ı Kerim’in hareketlerini hatasız okumasını beklemekle ya

¹⁹⁵ Topaloğlu-Çelebi, “Teklif”, 336.

¹⁹⁶ Gölcük, Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri, 288-290.

¹⁹⁷ Kādî Abdülcebbar, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 339.

¹⁹⁸ Kādî Abdülcebbar, Şerhu’l- Usûli’l Hamse, 341.

da yaşlılık sebebiyle hareket edemeyen birinin yürümek ile yükümlü tutulmasının kötü bir durum olduğunu akıllı olan herkes bilmektedir.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu'l- Usûli'l Hamse, 159.; Saim Turan Erel, "Mu'tezile ile Eş'arilik Arasında Kesb Tartışmaları: Kâdî Abdülcebbâr ve Ebu'l-Kasım el-Ensari Örneği", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 147.

İKİNCİ BÖLÜM

EHLİ SÜNNET'E GÖRE İNSANIN ÖZGÜRLÜĞÜ PROBLEMİ

2.1. Ehl-i Sünnet'in Teşekkülü ve Probleme Yaklaşımı

Lügatte “mânevî alanda ortaya konan yolu benimseyenler” manasındaki ehl-i sünnet (ehlü's-sünne) terkibi ehlü's-sünne ve'l-cemâa (ehl-i sünnet ve'l-cemâat) ifadelerinin özetlenmiş halidir. Terkipte geçen sünnet kelimesinin gayesi, dini tebliğ ve açıklamakla sorumlu olan Hz. Muhammed'in İslâm dininin temel meselelerini anlama ve içselleştirerek uygulama üslubudur. “Hz. Muhammed ile ashabının, dinin temel meselelerinde tabi oldukları yolu takip edenler” biçiminde tanımlanmaktadır.²⁰⁰

Ehl-i sünnet, hicri I. asrın sonuna doğru tezahür etmeye başlayan ve IV. asrda teşekkül sürecini tamamlayan, Kur'an ve Sünnet'in takip edilmesi gerektiğini söyleyip akli nakle tâbi kılmak ile diğer itikadi mezheplere nazaran daha uygun bir yolu tercih eden ana mezhep olarak ifade edilmektedir. Çünkü İslam dininde temel ile ilahi vahye tabi olmaktır. Kusurlu ve bağımlı bir bilgi kaynağı olan aklın nakle üstün olması veya naklin akla uyması durumunda birtakım Kelamcılar da ifade ettiği gibi vahye gerek kalmamakta ve ilâhî emirler herhangi bir mana taşımamaktadır. İnsanın bilgi elde etmesi için vazgeçilmez bir kaynak olarak değerlendirilmesine rağmen sınırlı, etkilenebilen ve gelecek hakkında bilgi sahibi olmaktan mahrum olan akıl vahyin yardımına ihtiyaç duymaktadır. Ehl-i sünnet aklın vahye uymasını sağlayıp vahiy ile akıl arasında bir uyum sağlamak, ayrıca kitap, sünnet, icmâ, kıyas gibi edille-i

²⁰⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “*Ehl-i sünnet*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 525.; Topaloğlu-Çelebi, “Ehl-i Sünnet”, 87.; Özketen, *Kelam Ekolleri ve Varoluşçuluk Bağlamında İnsan Özgürlüğü*, s.32.

şer'iyeye dayanmak suretiyle hakikate ulaşma ihtimalini güçlendirmiş ve neredeyse her hususta itidalli bir yol izleyip uç akımlardan uzak durmaya gayret etmiştir.²⁰¹

Ehl-i sünnet, Ehl-i sünneti hassa ve Ehl-i sünneti âmme olarak iki farklı gruba ayrılmaktadır. Selefiyye birinci, Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye ikinci gruba dahil edilmektedir. Ancak çalışmamızın bağlamı sebebiyle düşüncelerine yer verip üzerinde duracağımız grup ikincisi olmaktadır. Selefiyye, hakkında nas olmayan sahâbe ve tâbiinden de ittifakla rivayet olunmayan hususlarla ilgili görüş ifade etmekten uzak durmuşlardır. Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye olarak belirttiğimiz ikinci grup, bu meseleler hakkında yorum yapmayı uygun görmüşlerdir.²⁰²

Selef uleması, her şeyin Allah'ın kaderi, kazası ve dilemesiyle gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Ebû Hanife, insanların fiillerinin Allah'ın ilmi, iradesi, yaratması ve Levh-i Mahfuz'da yazması ile meydana geldiğini izah etmektedir. Lakin Allah'ın Levh-i Mahfûz'da yazması, hüküm olarak değil de vasıf olarak olmasıyla. Allah'ın bir şeyi hüküm olarak yazması, belirli bir kişi şu vakitte şu durumda mü'min veyahut kafir olacaktır tarzında bir yazma durumu olarak anlaşılmaktadır. Oysa burada bir hüküm verilmiş ve bu hükmün değiştirilmesi imkân dahilinde bulunmamaktadır. Allah'ın vasıf olarak yazması, o husustaki ihtimallerin ve neticelerin tercihli bir durumda yazılmış olmasıdır. Burada seçeneklerden birini tercih etmek insanın özgür iradesiyle mümkün olmaktadır.²⁰³ Burada zikredilen vasfen lafzı, gerçekleşen olayların ilâhî yasa ve koşullara bağlı olarak meydana gelmesidir. Ebû Hanife, kaderin Allah'ın ilim ve irade sıfatları ile ilintili olduğunu belirtmektedir.²⁰⁴ İnsan, hayır veya şer tüm fiillerinin gerçek anlamda sahibidir. Ancak tüm fiiller Allah'ın ilmi, iradesi, yaratması, ilmi, hükmü ve kaderi ile meydana gelmektedir. İnsanın fiillerine etkisi kesb çerçevesindedir.²⁰⁵ İnsan iyi ve kötü olan fiilleri yapabilecek donanımda yaratılmasına rağmen, Allah insana iyilik yapmasını emretmiştir. İnsan, kendisine bahşedilen kudreti

²⁰¹ Yavuz, “*Ehl-i sünnet*”, 525.

²⁰² Topaloğlu-Çelebi, “*Ehl-i Sünnet*”, 87.

²⁰³ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 198; Süleyman Toprak, “*İnsanın Fiilleri Konusunda Matüridi ve Eş'ari Arasındaki İhtilaf*”, NEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 (1990) 67.

²⁰⁴ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-Ekber*, “İmam-ı Azam'ın Beş Eseri” içinde, Haz: Mustafa Öz, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002), 56.

²⁰⁵ Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, 57.

kötü fiiller işlemek için kullandığında yaptırım ile karşı karşıya kalmaktadır. Halbuki insan, kendisine bahşedilen kudretle iyi şeyler de yapabilmektedir.²⁰⁶

Ehl-i Sünnet'in meseleye yaklaşımına kısaca değindikten sonra iki ana ekolü olan Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye mezheplerinin konu hakkında görüşlerini inceleyeceğiz.

2.1. 1.Eş'ariyye'de İnsanın Özgürlüğü Problemi

Ebu'l Hasan el-Eş'arî'nin düşünceleri çerçevesinde teşekkül etmiş bir Kelam ekolüdür. İnsanların fiilleri ve İlâhi sıfatlar hakkında düşünceleri nedeniyle karşı görüştekiler tarafından Mürcie, Müşebbihe ve Mücbire gibi isimlerle nitelendirilmiştir.²⁰⁷

Eş'ariyye ekolünün kurucusu olarak bilinen Ebu Hasan el Eş'ari, hicri 4. asrın başlarında yaklaşık kırk yıl müntesibi olduğu ve düşüncelerini savunduğu Mu'tezile ekolünden üvey babası ve hocası olan Ebu Ali el Cübbâi (ö. 303/916) ile girdiği “üç kardeş meselesi” olarak bilinen münakaşadan sonra ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır.²⁰⁸

Düşünceleri uç noktalarda bulunan Mu'tezile ekolünün çizgisinden çıkan İmam Eş'ari'nin ilk dönemlerdeki tenkit ve düşünceleri aşırı diğer bir uç olabilecek kadar sert olmuştur. Bu tavrının nedeni düşüncelerinde aşırı olan Mu'tezile'ye muhalif olmak olduğu düşünülmektedir. İmam Eş'ari, aklî delilleri de tenkit etmiş ve aklî açıklamalara sıcak bakmayan teslimiyet ile taklit inancı olarak değerlendirilen Hanbeli düşüncesini benimsemektedir. Daha sonra bu tavrından uzaklaşıp tekrar Kelam metodunu benimseyen İmam Eş'ari, dini meselelere aklî deliller ile bakmaktadır. İmam Eş'ari, aklî yöntemleri kullanarak bununla beraber çevresinde bu yöntemleri kullanmayanları ve aklî perspektifi kullananları tenkit edenleri, cehalet ile itham etmektedir.²⁰⁹

²⁰⁶ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh , *el-Fıkhu'l-Ebsat* “İmam-ı Azam'ın Beş Eseri” içinde, Haz: Mustafa Öz, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002), 38; Özketen, *Kelam Ekolleri ve Varoluşçuluk Bağlamında İnsan Özgürlüğü*, 32.

²⁰⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 447-455; Ömer Aydın, *Kelâm Tarihi*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 75.

²⁰⁸ Mehmet Bulut, “İhve-i Selâse”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 6-7.; Büşra Atlıoğlu, *Ehl-i Sünnet Kelamında İrade-Kader İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 25.

²⁰⁹ M.Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, (Şamil Yayınevi, İstanbul, 1980), 202.

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz ki; Mu‘tezile ekolünün aksine, Eş‘ariyye‘ye göre, insanın, ihtiyari ve mecburi, iman ve küfür, iyilik ve kötülük nevinden bütün fiillerini Allah yaratmaktadır. İnsanın bu fiilleri meydana getirmelerinde irade ve gücünün herhangi bir etkisi olmamaktadır. Fakat Allah‘ın yarattığı fiilleri, insan kesb etmektedirler. Bu nedenle insanın fiillerinin meydana gelmesindeki etkisi ve rolü bu kesbten ibaret olmaktadır. Özetle Eş‘ariyye‘in insan fiilleri hakkında düşünceleri böyledir.²¹⁰

2.1.1.1. Mutlak İlahi İrade

Allah‘ın zati sıfatlarından olan mutlak iradesi bütün varlıkları kapsamaktadır. Gerçekleşen bütün fiiller Allah‘ın iradesiyle meydana gelmektedir. “Allah dilediğini yapandır.”²¹¹ Bu nedenle Allah‘ın irade etmediğini meydana getirmesi mümkün olmayacağı gibi, O‘nun iradesi bulunmadan herhangi bir fiilin gerçekleşmesi de mümkün olmamaktadır. Zira Allah‘ın mülk ve hükümrانlığında O‘nun irade ettiğinin meydana gelmemesi veyahut irade etmediğinin meydana gelmesi, O‘na unutm ve güçsüzlük (zaaf) gibi eksiklikler isnat edilmesine neden olmaktadır. Mevzu bahis olan bu iki durum Allah için muhal olmaktadır. Çünkü Allah kemal sıfatlarıyla sıfatlandırılmış olmakla birlikte, O‘nun mülkünde kendisiyle ilgili güçsüzlük ve eksiklik söz konusu dahi olmamaktadır.²¹²

Allah‘ın iradesi haricinde herhangi bir şey gerçekleşmeyeceğine göre iyilik ile beraber kötülük ve menfi şeylerde onun iradesi ile gerçekleşmektedir. İman etmiş kişinin imanı Allah‘ın iradesi ile meydana geldiğine göre inkâr eden kimsenin küfrü de O‘nun iradesi ile meydana gelmektedir. Allah‘ın şer olan şeyleri talep etmesi O‘nun sefih olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü Allah‘ın iradesi ile emretmesi aynı şeyler olmayıp Allah‘ın irade etmesi, aynı şekilde onu emretmesini de gerekli kılmamaktadır. Örnek olarak, Allah inkâr edenin küfrünü irade etmekte lakin onu emretmemektedir.

²¹⁰ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 91.

²¹¹ Hud 11/107

²¹² Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 92.

Yani Eş'ariyye'ye göre kötülüğe dair irade kötülüğü emretmeyi gerekli kılmamaktadır. Allah, kötülüğü irade etmesi halinde onu emretmemekte bilakis onu yasaklamaktadır.²¹³

Şer olan bir şeyi irade etmesi Allah'ın sefih olması gerekli kılarsa; hayrı ve imanı emretmesi sebebiyle de O'nun itaatkâr ve salih olması gerekmektedir. Şayet birinci iddia doğru ise ikincisinin de doğru olması gerekir. Buna ek olarak şunu da ifade etmek gerekir ki, insanlardan birisinin sefih olmasının nedeni; men edildiği şeyi yapmasıdır. Zira insan, bazı emir ve nehiylerle muhatap olunmaktadır. Allah ise emir ve nehiylere muhatap olmamaktadır. Bu nedenle O'nun üzerinde, kendisine emir ve nehiyde bulunabilecek herhangi bir emredici ve yasaklayıcı bulunmamaktadır ki, Allah onun yasakladığı şeyi yaptığı için sefih olmuş olsun.²¹⁴

Eş'ariyye, Allah'ın iradesinin mutlak, yani onun iradesinin bütün şeyleri kapsadığı konusunda Kur'an-ı Kerim merkezli düşünmektedirler. Bu ayetlerden birkaçı şöyledir:

“Şayet Rabbin isteseydi insanların hepsini tek bir ümmet kıları.”²¹⁵

“Allah her kimi hidâyete erdirmeyi dilerse İslam'a sinisini açar, gönlüne genişlik verir, her kimi de dalalette bırakmayı dilerse kalbini daraltır öyle sıkıştırır ki sanırsın öfkesinden göğsü çıkacak.”²¹⁶

“Şayet Rabbin isteseydi elbette yeryüzünde kim varsa hepsi bütünüyle iman ederlerdi.”²¹⁷

“Muhakkak ki Rabbin istediğini yapandır.”²¹⁸ ayetleri bunlardan bazılarıdır.

Bu ve benzer ayetlere dikkatle baktığımızda Kur'an bir bütün olarak Allah'ın iradesinin mutlak ve her şeyi kapsadığını kâinata onun iradesi haricinde herhangi bir şeyin meydana gelmediğini göstermektedir.

Netice itibarıyla şunları ifade edebiliriz ki; Mutlak ilahi irade hususunda Eş'ariyye'nin düşünceleri tümüyle Mu'tezile ekolünün zıddıdır ve sanki onlara cevap

²¹³Ebü'l- Hasen el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, s. 294.; Orhan Aktepe, Kaza ve Kaderin Mahiyeti ve Değişip Değişmemesi Problemi, Kelam Araştırmaları, 10/2: (2012) 69-90

²¹⁴ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 93.

²¹⁵ Hud, 11/118.

²¹⁶ El-Enam, 6/125.

²¹⁷ Yunus, 10/99

²¹⁸ Hud, 11/107.

niteliğindedir. İyilik ile birlikte kötülüğünde Allah'ın iradesi altında meydana geldiğini ifade eden İmam Eş'ari böylelikle önceden mensubu olduğu Mu'tezile ekolünün karşısında bulunarak hiçbir şeyin Allah'ın iradesi haricinde düşünülmesinin mümkün olmayacağını nakli ve akli delillerle ispat etme gayretinde bulunmuştur. Eş'ariyye ve mensupları Allah'ın iradesini o kadar güçlü bir şekilde vurgulamaktadırlar ki birazdan göreceğimiz üzere bu mutlak irade içerisinde insanın iradesi etkisini yitirmektedir.²¹⁹

2.1.1.2. Mutlak İlahi İrade Karşısında İnsan İradesi

İnsanın iradesi meselesinde Eş'ariyye'de muğlaklık görülmektedir. Her zaman Allah'ın mutlak iradesine vurgu yapmaya gayret eden İmam Eş'ari, insanın iradesinin varlığından yahut yokluğundan bahsetmemektedir. İnsan iradesi hususundaki bu muğlaklık, Eş'ariyye Kelam ekolünün tarihi süreçteki ikinci önemli ismi el-Bakillani (v. 403/1012)'de de devam etmektedir. El-Bakillani de İmam Eş'ari gibi her zaman Allah'ın iradesinden bahsederken, insanın iradesinin olup olmadığı ile ilgili görüş ileri sürmemektedir. İmam Eş'ari'de olduğu gibi Bakillani'de de Allah'ın mutlak iradesi düşüncesi içinde insanın iradesi etkisini yitirmektedir.²²⁰

İnsanın fiillerini yapmasında veya yapmamasında iradesinin tesirinin olup olmadığını münakaşa eden Fahreddin er-Razi (v. 606/1209) ise insan da “ihtiyar veya dâiye” olarak adlandırdığı bir iradenin var olduğunu kabul etmekle birlikte, insanın tercihte bulunma hususunda sınırsız özgürlüğünün bulunmadığını, bu iradeyi Allah'ın yönlendirdiğini belirtmektedir.²²¹

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz ki; İnsan iradesi meselesinde Eş'ariyye Kelam ekolünde genel bir muğlaklık bulunmaktadır. Onlar, Allah'ın iradesi yanında insan iradesinin olup olmamasından bahsetmemektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere Eş'ariyye'nin kulun fiilleri konusunda insan iradesinin direkt bir etkisinin bulunduğunu kabul etmemektedir.²²²

²¹⁹ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 93.

²²⁰ Gölcük, Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri, 101.

²²¹ Fahreddin er-Razi, Kelam İlminin Esasları, çev. Muhammet Altaytaş, (İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 150.; Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 94.

²²² Gölcük, Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri, 202.

Bu durumda insan, fiilini tercih etme onu yapma veyahut yapmama hususunda bir özgürlük sahibi değil ise, onun fiillerindeki tesiri, fiillerinin ona izafe edilmesinin nedeni nedir? Başka bir ifadeyle, insanın yapıp ettiklerinden mükellef tutulmasını gerektiren şey nedir? İşte bu noktada, bu sorulara cevap olmak üzere, Eş'ariyye meşhur kesb teorisini ortaya koymaktadır.²²³

2.1.1.3. Eş'ariyye'nin Kesb Teorisi

Kelam literatüründe çoğunlukla kullardaki hâdis kudretin etkisiyle gerçekleşen şey diye açıklanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de kesb terimi farklı kalıplarda insana nispet edilmekte, her insanın işlediğinin karşılığını elde edeceği ve hiç kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bildirilmektedir. Hadis-i Şeriflerde de kesb terimi “maddi ve manevi fiillerin neticesi” manasında farklı rivayetlerde geçmektedir. Kesb meselesi Kelam literatüründe ihtiyarî fiiller (ef'âl-i ibad) konusu bağlamında gündeme getirilmiştir. Cebriyye ekolü insanın fiillerin sadece konusu olduğunu söyleyerek fiillerin gerçekleşmesinde hiçbir müdahalesinin bulunmadığını ifade ederken, Mu'tezile ekolü ise fiili tercih edenin de gerçekleştirenin de insanın bizzat kendisi olduğunu ileri sürmüştür. Böylelikle bu iki uç ekol birbirlerini Allah'a zulüm izafe etmekle veya Allah'a ortak koşmakla itham etmişlerdir. Uç görüşlerde bulunan bu iki ekole karşı bazı düşünürler itidalli yolu bulmaya çabalamış ve bunu kesb terimi ile formüle etmişlerdir. Bu düşünürler kesb teorisi ile fiili tercih etme ve niyette bulunma eylemini insana izafe ederek Allah'a şer isnat etmekten kurtulmuş, fiili yaratma eylemini Allah'a izafe edip O'nu şirkten münezzeh kılmışlardır. Kesb teorisini ilk olarak Ebu Hanife veya Dırrar bin Amr'ın ortaya attığı yönünde savlar bulunmaktadır. Bu teori daha sonraları Ebu Mansur el-Maturidi ve Ebu'l Hasan el-Eş'ari tarafından sistemleştirilerek hem kulların fiilleri hem de kader konusunda büyük bir açılım sağlanmıştır.²²⁴

Eş'ariyye ekolü Kelam düşünürlerine göre kesb insanlara dair fiillerin gerçekleşmesine sonradan yaratılan bir gücün tesirinden ibaret olmaktadır . İhtiyarî fiiller iki farklı kudret ile gerçekleşir: Bu iki kudretten ilki Allah'ın kadim kudreti olmakla birlikte fiillerin var olmasını sağlayan esas faktördür, fiillerin var olması ve yaratılması bu güce bağlı olmaktadır. İlâhî kudretin olmadığı yerde insanlar hiçbir fiil

²²³ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 95.

²²⁴ Topaloğlu-Çelebi, “Kesb”, 200.

meydana getiremez, bu nedenle de fâil ismini verilemez, zira fâil sözcüğü yaratan anlamına gelmektedir. Allah'ın dışında yaratan düşünölemeyeceği için insanlarla ilgili yalnız mecazi manada fâil, gerçek manada ise kâsib lafzı kullanılabilmektedir. Bu düşünceye göre kesb insanların kendi fiillerinin nitelikleri üzerinde tesiri olmakla birlikte, kesbin gerçekleşmesiyle alakalı nitelikleri de Allah yaratmaktadır. Kesbin meydana gelip sona ermesinden sonra insanın bu fiilin aynısını gerçekleştiremeyişi onun yaratıcısının Allah olduğunu göstermektedir. Kesbin varlığını ve fiiller üstündeki tesirini, mecburi fiiller ile ihtiyarî fiilleri merkeze almak yoluyla ispat etmek imkân dahilindedir. Sonuç olarak felç olmuş bir insanın vücut hareketleri ile sağlıklı bir insanın hareketlerinin farklılık arz ettiği duyularla anlaşılmaktadır.²²⁵

Eş'ariyye mezhebine göre insan fiillerinin tümünü Allah yaratmıştır. İnsanın kendi fiillerini kendisinin yaratması akli ve nakli deliller bakımından imkân dahilinde olmamaktadır. İnsan fiillerinin nasıl gerçekleştiğini bilmemekte olduğu halde fiilleri yaratması söz konusu olmaz. Zira bir ameli yaratabilmek için onu Allah'ın yarattığı her şeyi derinlemesine bilmesi gibi bütün detaylarıyla bilmek, daha sonrada bunları birbirlerine uygun surette meydana getirmek gerekmektedir. Oysa insanın yapısı gereği birçok zaman önceden gerçekleştirdiği bir şeyin aynısını, belli bir zaman sonra yapamamaktadır.²²⁶

Eş'ariyye mezhebine göre insanın gerçekleştirdiği fiillerinde bulunan etkisi onlardaki kesbidir. Demek oluyor ki Cenab-ı Allah yaratıcı (hâlık), insan ise fiili gerçekleştiren yani kâsibidir. Bu durumda Eş'ariyye mezhebine göre insanın fiillerinde insana dair bulunan bu yön kesb olarak ifade edilmektedir. Fakat insan kesb ettiği amelinin bütününde istediği şekilde gerçekleştirme özgürlüğüne sahip olmamaktadır. Kâinattaki bütün varlıkların yaratıcısının Allah olması sebebiyle insanın kesb ettiği ameli de Allah yaratmaktadır. Demek oluyor ki kesb müktesib olduğuunda Allah tarafından yaratılan bir güçle gerçekleşmektedir. Bundan dolayı insanın (müktesibin) gerçek anlamda fiilin yapıcısı olduğu söylenememektedir. O halde insanın kesbe sahip

²²⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Kesb”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 304-306.

²²⁶ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida', trc. Kılıç Aslan Mavil-Hikmet Yağlı Mavil, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 40.; Gölcük, Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri, 195.; Genç, Eş'ari Düşüncesinde İnsan Fiilleri, 427-441.

olması, insanın amellerinde tümüyle özgürlük sahibi olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Eş'ariyye mezhebinde kesb, insanın bedeninde gerçekleşen mecburi hareketlere benzemektedir. İmam Eş'ari'nin düşüncesine göre Allah, mecburi hareketleri yaratması gibi kesbi de insanın bedeninde ameli gerçekleştirme zamanında yaratmaktadır. İmam Eş'ari'nin tabiriyle, “Kesb Allah tarafından yaratılmazsa O'nun müktesib olarak değerlendirilmesi muhaldir. Allah'ın kesbi yaratmasıyla ancak insan kesbe sahip olmaktadır.” Bu nedenle insanın fiillerini ancak Allah tarafından mevzu bahis fiiller kendisinde yaratıldığı vakit yapabilen olur ve yaratılan bu fiilleri de insanın reddetmesi de imkân dahilinde bulunmamaktadır.²²⁷

Eş'ariyye mezhebine göre, insan, hasta olan insanın istem dışı olarak ellerinin titremesine benzer olarak mecburi hareket ile bizatihi kendisinin kesb etmekte olduğu fiiller arasındaki ayrımı anlamakta ve hissetmektedir. Çünkü mecburi olan hareketleri gerçekleştirmek istemese dahi bu duruma muvaffak olamamaktadır. Oysa insanların kalkması ve durmasına benzer eylemleri, hasta olan insanların eylemlerine nazaran farklılık arz etmekte ve insanlar bu farklılığı algılayabilmektedir. Bu yüzden tercihe bağlı olan eylemlerinde var olan bu bilinç durumu insanların kesbi olarak anlaşılmaktadır.²²⁸

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz ki; Eş'ariyye mezhebine göre, insanların meydana getirdikleri fiilleri, hakikatte Allah'a ait fiillerdir. Mevzu bahis anlayış ise zorunluluk (cebiri) ifade etmektedir. Bu nedenle Eş'ariyye mezhebi zorunluluk (cebiri) düşüncesinden kendilerini kurtarmak maksadıyla insana kesb hakkı vermektedirler. Eş'ariyye mezhebine göre mevzu bahis kesb ve bu kesbin ortaya çıkmasına vesile olan gücü Allah yaratmaktadır. Bu sebeptendir ki Eş'ariyye mezhebinin kesb nazariyesini anlayıp da insan fiillerindeki etkisini tespit etmek oldukça güç görünmektedir. Sonuç olarak şunları ifade etmeliyiz ki Eş'ariyye mezhebine göre insanların fiillerinde tesiri olduğu kabul edilen kesbi gerçekte mevcudiyeti bulunan bir şeyden daha çok bir bilinç

²²⁷ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 134.; Hüseyin Aydın, Eş'ari'nin İrade, Kesb ve Yaratma Teorisi, İslâmî İlimler Dergisi, 2/6: (2011), 7-38.

²²⁸ Gölçük, Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri, 192.

durumu, insanlarla fiilleri arasında bir bağ, insanların kudretinin Allah'ın takdirine yaklaştırılmasıdır.²²⁹

2.1.1.4. Eş'ariyye'de İnsanın Gücü

İstitâat teriminin Kur'an'da fiil sigâlarıyla geçtiği ayetlerde insanın sınırlı olan bir gücün sahibi olduğu anlatılmaktadır. Hadis-i Şeriflerde bu konunun aynı şekilde açıklandığı görülmektedir. Kelam literatüründe istitâat terimi hem fiilin yapılmasını sağlayan vasıtalar -ki bu vasıtalar duyu organlarının dayanıklılığı ve algılanacak şeylere ait mânileri bulunmamasından ibarettir- hem de fiili meydana getiren güç anlamına gelmektedir. Kelam literatüründe istitâat terimi insanın mesuliyetini temellendirme bakımından çok önemli bir yer tutmaktadır. Cebriyye ekolü güç ve kudretin bütünüyle Allah'a ait olduğunu ve insanın fiile konu olmak dışında herhangi bir işlevinin olmadığını kabul etmektedir. Bu ekole göre insanda kendisine ait bir istitâatın bulunması mümkün değildir. Diğer Kelam ekolleri insanın, iradi fiillerinde güç ve kudret sahibi olduğunu benimsemektedir. Bahsedilen Kelam ekollerinden Mu'tezile ekolüne göre insanın yapacağı fiile dair kudretin o fiil gerçekleşmeden önce (kable'l-fiil) insanın kendisinde var olması gerekmektedir. Ehl-i Sünnet ekolü meseleye daha çok Allah'ın kudret sıfatını merkeze alarak bakmakta ve insana ait kudretin fiilin gerçekleşeceği anda (maa'l-fiil) Allah tarafından insanın kendisine verilmesi gerektiğini söylemektedir. Fakat bu ikinci durumda kudret insana daima verilmektedir. Esasen insana bu kudret verilmediği zaman insanın sorumlu olması söz konusu olamaz. Mu'tezili ve Hanefi-Maturidi düşünürlerine göre aynı istitâat birbirinden farklı zıt iki fiili (hayır-şer) meydana getirmeye uygundur. Selefiyye ve Eş'ariyye düşünürlerine göre ise her bir fiil ayrı bir istitâate gereksinim duymaktadır. Bu ekollerden birinci görüşte olanlar insanın fiil özgürlüğüne, ikinci görüşte olanlar ise cebir anlayışına meyiletme söz konusudur. Kelam literatüründe insanın fiillerini temellendirirken insanda var olan kudretin nasıl bulunduğu konusu önem arz etmektedir. Mu'tezile düşünürlerine göre fiilin meydana gelişinde insanın özgürlüğünün tamamen ortaya çıkabilmesi ve bu konuda herhangi bir cebre düşmemek için kudretin fiilden önce (istitâa kable'l-fiil) insanda var olması gerekmektedir. Eş'ariyye düşünürlerine göre kudret, fiili

²²⁹ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 136.

gerçekleştirmeye karar verdiği an (istitâa maa'l-fiil) insanda yaratılmaktadır. Maturidi düşünürleri ise biri, fiilin gerçekleşmesinden önce var olan ve belirli sorumlulukların yerine getirilmesi amacıyla insanda bulunması gerekli olan koşulları açıklamakta olan kudret (istitâatü'l-esbab ve'l-ah-val), diğeri ise fiil ile birlikte var olan güç (istitâa maa'l-fiil) olmak üzere iki farklı güç bulunmaktadır.²³⁰

Eş'arîyye ekolu istitâat hususunda Cebri düşünce ile yakın bir anlayış ortaya koymaktadırlar. Gerçekten Eş'arîyye ekolu sürekli Allah'ın insanda var olan gücün yaratıcısı olduğunu ifade etmektedir. Fakat Eş'arîyye, insana dair bir sıfat olarak değerlendirilen ihtiyarın var olduğunu da reddetmemektedir. İnsanın fiillerini meydana getirebilecek bir gücün sahibi olduğunu kabul eden Eş'arîyye, insanın bizzat kendisinin tecrübe etmesi sonucunda bilinçli bir şekilde meydana getirdiği fiilleri ile bilinçsiz bir şekilde meydana getirdiği fiilleri arasında fark bulunduğunu kabul etmektedir. İnsanın bilinçli bir şekilde meydana getirdiği fiillerini insanın gücü sonucunda kesb ederek gerçekleştirdiği düşüncesini benimsemişlerdir.²³¹

Eş'arîyye, sonradan var edilmiş gücün fiilin meydana gelmesinde hiçbir işlevinin bulunmadığını belirtmektedir. Eğer insanın fiili güç ile gerçekleşseydi, o halde fiil öncelikle Allah'ın gücüyle gerçekleşmiş olurdu. Eş'arîyye, Allah'ın mümkün varlıklara güç yetirebildiğine delil olarak öne sürdükleri için, O'nun gücünün yaratma ve var etme perspektifinden insanın fiilleriyle ilgili olduğunu belirtmektedir. Demek oluyor ki insanın kendi fiilleri, Allah'ın gücünün söz konusu fiillere tesiriyle meydana gelmekte ve yaratılanların hepsi Allah'ın yaratması ile ortaya çıkmaktadır.²³² Eş'arîyye, Mu'tezili düşüncenin tersine gücün, insanın fiillerini meydana getirmeye meylettiği esnada yaratıldığı düşüncesini benimsemektedir.²³³ İnsanda bulunan gücün daha sonradan yaratılması ve insanın fitratında bulunmadığı düşüncesini ileri sürerek, böyle

²³⁰ Topaloğlu-Çelebi, "İstitâat", 182-183.

²³¹ Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, 93.; Zeynep Önder Demirer, "H. IV-IX./M. X-XV. Yüzyıl Maturîdî ve Eş'arî Akaid Metinlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi", (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 110.

²³² Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, el-İbâne ve Usûlü Ehli's-Sünnet (Eş'arî Akâidi), trc. Ramazan Biçer, (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 26.; Mahmut Ay, "Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu", İslami Araştırmalar Dergisi, 17/2: (2004), 93.

²³³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü'rî, el-İbâne 'an şurukı'l-kâşidîn ve'l-keşf 'an menâhici's-sâlikîn ve't-teveffür ilâ 'ibâdeti rabbi'l-'âlemîn, çev. Ahmet Yıldırım-Abdulgaffar Aslan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 94.

bir durumda insanın daimi bir güce sahip olmasını gerekli kılacağını belirtmektedir. İnsanda bulunan gücün verilme gayesi neyse bu amaç için geçerli olması gerektiğini belirten Eş'arîyye, insan zatına verilen gücü sadece bahşedilen amaç için kullanabileceğini tasdik etmektedir. Söz gelişi bir insanda bulunan güç iman etmesi amacıyla yaratılmışsa, bu durumda kafir olması söz konusu değildir.²³⁴

Netice itibarıyla şunları ifade edebiliriz ki; İnsanın, fiillerini meydana getirecek kudret sahibi olduğunu reddetmeyen Eş'arîyye'ye göre, söz konusu kudret insandan ayrı bir şekilde bulunmaktadır. Zira insan bir zaman güçlü başka bir zaman ise güçsüz durumdadır. Eğer söz konusu kudret insanda ayrı bir şekilde bulunsaydı, ondan her zaman kudret sahibi olması beklenirdi. Fiil ile beraber var olan güç, fiil meydana geldikten sonra yok olmaktadır. Allah gücü, insanın fiillerini meydana getirmesi amacıyla yaratmaktadır. Gücün bulunmaması halinde insan hiçbir fiili gerçekleştirememektedir. Allah tarafından insana bahşedilen istitâat aracılığıyla fiilleri gerçekleştirebildiğini tasdik eden Eş'arîyye, bu görüşünü "küfre düşenin iman etmekle sorumlu tutulduğu" şeklinde delillendirmektedir. Lakin küfre düşenin iman etmeye kudretinin bulunmadığını, eğer kudreti bulunsaydı iman edeceğini belirtmektedir. Eş'arîyye, kâfirin imanın karşıtı olan küfür ile iştigal etmesi nedeniyle iman etme kudreti bulunmadığı görüşünü benimsemektedir.²³⁵

2.1.1.5. Eş'ariyye'de Fiil Meselesi

İnsanın kendi fiillerinin, insanın iradesi ile meydana gelip gelmediği hususu Kelam ilim literatüründe "ef'âl-i ibâd" olarak ele alınmaktadır. Ef'âl-i ibâd, "iş, eylem" anlamlarına gelmekte olan fiil kavramının çoğulu ef'al ile "insan, kul" mealindeki abd kelimesinin çoğulu olan ibâd teriminden teşekkül etmektedir. Ef'âl-i ibâd, "kulların fiilleri" anlamına gelir.²³⁶ Ef'âl-i ibâd, Kelam ilminde insanın mesuliyeti ve ilahi

²³⁴ Özler, İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik-, 114.; Özketen, *Kelam Ekolleri ve Varoluşçuluk Bağlamında İnsan Özgürlüğü*, 36.

²³⁵ Özketen, *Kelam Ekolleri ve Varoluşçuluk Bağlamında İnsan Özgürlüğü*, 36.; İbrahim Coşkun, "Klasik Kelâmî Anlayışta İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2: (2011), 9.

²³⁶ Topaloğlu-Çelebi, "Fiil", 83.

sıfatlar ile münasebeti çerçevesi hakkında ihtilaf edilip tartışılmış önemli bir kavramdır.²³⁷

Bilindiği gibi insan fiilleri, iradesi haricinde (mecburi) ve iradesine bağlı (ihtiyarî) olarak iki farklı kategoride ele alınmaktadır. İradesinin dışında gerçekleşen fiilleri yaratan ve tayin eden Allah'tır. İradesinin dışında gerçekleşen fiillerde, insanın herhangi bir tesiri olmamaktadır. İnsanın iradesine bağlı fiillerinde ise özgürlük sahibidir. Bu fiillerin, insanın seçimine bağlı olması konusu Kelam ekolleri arasında ihtilaf konusu olmuştur. İnsan fiillerinin meydana gelmesinde Allah'ın herhangi bir etkisinin olup olmadığı, varsa müdahalesinin hangi düzeyde olduğu hususlarına temas edilmiştir.²³⁸

Eş'arîyye ekolü düşünürlerinin ekseriyetine göre insanın fiillerini aracısız olarak Allah yaratmaktadır. İnsan, fiillerin gerçekleşmesi vaktinde kendisinde var edilen irade ve kudreti istimal ederek fiillerin gerçekleşmesine vesile olur ve onu kesb eden olur. Böylelikle insan fiillerinin asıl işleyeni değil kâsibi olur. Zira asıl fâil yaratıcı anlamına gelmektedir. Bu nedenle insanın herhangi bir şeyi yaratması mevzu bahis değildir. Sonuç olarak Kur'an'da mutlak anlamda yaratmanın Allah'a has kılındığı, Allah'tan başka yaratıcının bulunmadığı, yaratma sıfatının insanın fiillerine de şamil olduğu belirtilmektedir.²³⁹ Şayet insan fiillerinin yaratıcı olmuş olsaydı yaratıcılık vasfında Allah'a şirk koşulması gibi bir durum söz konusu olurdu. Bununla birlikte insan fiillerinin yaratıcısı olsaydı birçok bedensel ve ruhi aşamalardan geçmek yolu ile gerçekleşen tüm fiillerinin detaylarını bilmesi gerekmektedir. Akıl da insanın kendi fiillerin yaratıcısının Allah olduğuna hükmetmektedir. Çünkü her mümkünin yaratıcısı Allah olmakla birlikte insanın fiilleri de mümkünler içerisinde yer almaktadır.²⁴⁰

Netice itibarıyla şunları ifade edebiliriz ki; Eş'arîyye ekolü düşünürlerinin ekseriyetine göre alemde gerçekleşen birçok hadiseye benzer olarak insanın fiilleri de ilâhî irade ile mutabık bir şekilde meydana gelmektedir. Zira naslar Allah'ın istediğinin

²³⁷ M. Said Yazıcıoğlu, "Fiil" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 60.

²³⁸ Topaloğlu-Çelebi, "Fiil", 83.

²³⁹ es-Sâffât 37/96

²⁴⁰ Hüseyin Doğan, "Ebü'l Hasen el-Eş'arî ve Kelâmdaki Yöntemi Üzerine", Kelâm Araştırmaları Dergisi, 11/2(2013): 38-49.

meydana geleceğini, istemediğinin gerçekleşmeyeceğini net bir şekilde bildirmektedir. Her ne kadar insan fiillerinin yaratıcısı olmasa da insan için fiillerin seçilmesinde tesiri bulunan bir iradenin varlığı inkâr edilemez, fakat söz konusu iradeyi de Allah yaratmaktadır.²⁴¹

2.1.1.6. Eş'ariyye'de Teklif

Kelam düşünürleri, teklif meselesi hakkında öncelikle Allah'ın insanları birtakım mükellefiyetlerle sorumlu tutmasının hikmeti üstüne düşünmüşlerdir. Eş'ariyye, insanın kudretinin aşan hallerde mükellef tutulabileceğini düşünmekte ve bu düşüncesini ayetlerle delillendirmektedir.²⁴² Allah insanı mükellef tutandır. İnsanın, mükellefiyetin gereğini yerine getirip getirmemesinde Allah'a mecburiyet izafe edilemez. Allah'ın insanı muhatap kıldığı mükellefiyet, insanın kudreti nispetinde olmaktadır. Aynı zamanda bu hâl Allah'ın âdeti olarak değerlendirilmektedir. Allah, insanı kudretinin üzerinde olup güç yetiremeyeceği şekilde mükellef kılmaya da muktedirdir. Bununla beraber insanı güç yetirebileceği sorumluluklar da vermektedir.²⁴³

İkili teklif düşüncesini kabul eden Eş'ariyye'ye göre, Allah küfre düşene iman etmesi için mükellef kılmakta lakin kafir güç yetirememesi sebebiyle iman etmemiştir. O halde, insan güç yetiremediği meseleler de sorumlu mudur? problemi ortaya çıkmaktadır. Eş'ariyye bu probleme iki farklı biçimde çözüm öne sürmektedir. Birincisi küfre düşen, aciz olmasından dolayı inanmadığını kabul etmeyerek, imanı reddedip kafir olmayı seçmesi sebebiyle inanmamaktadır. Bu durumda mükellef olma meselesi, insanın gücünden bağımsız olmadığı lakin Allah'tan sadır olmaktadır.²⁴⁴ Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî (v. 505/1111)'de İmam Eş'ari ile aynı çizgiyi takip ederek,

²⁴¹ Sa'düddîn Teftâzânî, Kelâm İlminin Maksatları, çev. İrfan Eyibil, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 572-592; Yazıcıoğlu, "Fiil", 61.

²⁴² Bkz. Hud, 11/20; Kehf, 18/101; Bakara, 2/286.

²⁴³ Gölcük, Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri, 293; Canan Üzel, "Mu'tezile ve Eş'ari Mezheplerinin Kulun Sorumluluğu Bağlamında İnsan Fiilleri ve Teklif-i Mâ Lâ Yutâk Mukayesesi", Ağrı İslami İlimler Dergisi, 5/10(2022):104-122.

²⁴⁴ Faruk Görgülü, "Ebü'l Hasen el-Eş'ari'de Akıl-Nakil İlişkisi", Diyanet İlmi Dergi, 51/4(2015): 151-159.

Allah'ın insanın güç yetiremediği hususlarda da mükellef kılabileceğini kabul etmektedir.²⁴⁵

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz ki; Eş'arîyye ekolü düşünürlerinin ekseriyetine göre teklif Allah'ın insanları sorumlu tutması meselesinde Allah'a herhangi bir zorunluluk nispet edilmemektedir. İnsan kendisine bahşedilen kudret ile yaptıklarından sorumlu tutulmaktadır.

2.1.2. Mâtürîdiyye'de İnsanın Özgürlüğü Problemi

Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî (333/944) 'nin fikirleri etrafında teşekkül eden Kelam ekolü olarak adlandırılmaktadır. İmâmu'l Hüdâ, İmâmu'l Müttekellimin, Musahhihu Akâidi'l Müslimîn, Reisû Ehli's Sünne vb. isimler ile bilinen İmam Mâtürîdî, bugün Özbekistan ülkesinin Semerkant şehrinde bulunan Mâtürîd köyünde doğması sebebiyle mezhebin adı buraya dayandırılmaktadır.²⁴⁶ Mezhebin adı daha çok Mâtürîdiyye diye anılsa da bu adı İmam Âzam Ebu Hanife'ye nispet edip, *Hanefiyye- Mâtürîdiyye* olarak da adlandıranlar bulunmaktadır.²⁴⁷

İnsanların fiilini gerçekleştirme hususunda özgürlük sahibi olmadığını iddia eden Cebriyye ile, insan fiillerinin yaratıcısıdır diyen Mu'tezile arasında itidalli bir çizgiyi takip eden Mâtürîdiyye, Allah'ın insanın fiillerinin yaratıcısı olduğu düşüncesinin benimsemektedir. İnsan, kendisine bahşedilen güç vesilesiyle fiillerini hür bir şekilde meydana getirebilmektedir. İnsan, fiillerini meydana getirirken kendisine verilen gücü kullanarak itaati veyahut ibadeti tercih etmekte özgür bırakılmıştır.²⁴⁸ Mâtürîdiyye mezhebinin düşünce sisteminin ana omurgası konumunda bulunan İmam Mâtürîdî de, Cebri düşüncenin insanı mecbur bırakan kader anlayışını ve Mu'tezile'nin ulûhiyeti önemsemeyen hürriyet düşüncesini kabul etmeyerek, ulûhiyet ve insanın özgürlüğü meselesini gerekçelendirmeye gayret etmiştir. Cebri düşünce ile Mu'tezili

²⁴⁵ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), el-İktisâd fî'l-İ'tikâd, trc. Osman Demir, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 122.; Abdulnasır Süt, “İlahi Teklifin Ahlakî ve Kelamî Arka Planı: Teklif-i mâ-lâ Yutâk Örneği”, Mukaddime, 6/2: (2016), 289.

²⁴⁶ Mâtürîdî, Kitâbü't Tevhîd Açıklamalı Tercüme, 17.

²⁴⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Mâtürîdiyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28:165; Aydın, Kelâm Tarihi, 278.

²⁴⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, 2005), 67; 151; bkz. Şehit Oral, “Beşer İradesi Hakkında Mâtürîdiyye Mezhebi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2/3-4(1963): 14-16.

anlayış arasında itidalli bir çizgiyi takip eden İmam Mâtürîdî, Allah'ın insanın fiillerinin yaratıcısı olduğunu lakin fiilleri meydana getirenin insanın kendisi olduğu görüşünü ileri sürmüştür.²⁴⁹

Mâtürîdiyye, insanın özgürlüğü konusuyla ilgili görüşlerinde Mu'tezile ile yakın gibi görünse bile cüz'i iradenin insanın kendisine ait özel bir sıfat olduğunu, Allah'ın onu yaratmadığını ifade etmektedir. Allah'ın iradesinin her zaman iyiliği istediğini, O'nun herhangi bir fiili emir buyurmasının, o fiilin müsbet olması gerektiği manasına geldiğini, yasaklaması durumunda ise menfi olacağı manasına geldiğini belirtmektedir.²⁵⁰ Mâtürîdiyye, insanın kendi fiillerinin kaynağının Allah'ın gücüyle, iyilik-kötülük, iman-inkâr, itaat-isyan vb. hallerin ise insanın kudretiyle gerçekleştiğini belirtmektedirler. Bu nedenle onların görüşü; Allah'ın fiilin yaratıcısı olduğunu, insanın ise onu meydana getiren olduğu biçimindedir.²⁵¹ Mâtürîdiyye'ye göre, insanın fiillerini gerçekleştirebilmesi, o fiillerin sahibi olduğunun ispatıdır. Bu hal nass, akıl ve tecrübe ile bilinebilmektedir. İmam Mâtürîdî Allah'ın yaratılan bütün varlıkların yaratıcısı olduğunu kabul eder ve insanı ise fiillerini meydana getiren yaratılmış olarak değerlendirmektedir.²⁵²

2.1.2.1. Mâtürîdiyye'de Külli ve Cüz'i İrade

İmam Mâtürîdî'ye göre irade kavramı esas olarak dört manada kullanılmıştır. Bunların ilki bir durumun gerçekleşmesinin arzu etmek, dilemek ve temenni etmektir. Kavramın en önemli manası bunlardır. Bu durumda gerçekleşmesi imkânsız veya ihtimal dahilinde bulunan her şeyin istenilmesi imkân dahilindedir. İkinci olarak başkalarının bir fiili gerçekleştirmesini emretmek veya fiili gerçekleştirmesi için çağrıda bulunmaktır. Üçüncü olarak da bir şeyin olmasına razı olmak veya tasdik etmektir. Son olarak da fiili gerçekleştiren kişinin herhangi bir zorlamaya veya baskının bulunmadığını belirtmektir. Bu nedenle bir iradeye sahip olan, eylemlerini hür

²⁴⁹ Özketen, *Kelam Ekolleri ve Varoluşçuluk Bağlamında İnsan Özgürlüğü*, 44.; Recep Önal, "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmi'ndeki Yeri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/3(2013): 340-342.

²⁵⁰ Adnan Güriz, "İrade Hürriyeti" *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22-23/1-4: (1965), 659.

²⁵¹ Yazıcıoğlu, "Fiil", 62.

²⁵² M. Said Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30: (1988), 156.

bir şekilde yönetebilen ve sonuç olarak da eylemlerinin gerçek sahibi olan anlamına gelmektedir.²⁵³

Mâtürîdiyye'ye göre insanın bazı fiilleri ortaya koyması, insanda iradenin/ ihtiyarın bulunduğu kanıtıdır. Yaratılış itibariyle insan güzeli ve çirkini aklı ile ayırt edebilecek biçimde yaratılmıştır. İnsanın böyle bir özellik sahibi olmasının nedeni, kendisine bahşedilen lütuflar ve kabiliyetlerle imtihan edilmesinde saklıdır. Bu noktadan hareketle imtihan edilen insanın hayır ve şer arasında “ihtiyar”da bulunarak hayır fiile meyiletmesi ve kötülükten içtinap etmesi gerekmektedir.²⁵⁴ Demek oluyor ki İmam Mâtürîdî, insanın fiillere dair tercihi ve kasdı sebebiyle ceza veyahut ödül alacağını belirtmektedir. Burada eylem şer veyahut hayra uygun olabilmektedir. Lakin fiillerin şer veyahut hayır olması insanın ona olan eğilimi ile bağlantılı olmaktadır. Sonuç olarak özgür irade sahibi insan tercih yaparak ahlaki olgunluğa ulaşım ulaşmayacağı konusunda imtihan edilmektedir. Allah insanı imtihan etmek için de ona hür bir irade ile karşı karşıya bırakmıştır. Buradan hareketle Allah'ın iradesinin sınırsız olması ve bütün varlıklara şamil olması insanın fiillerinde hür olmasına mâni olmamaktadır. Fiilin yaratıcısı Allah olsa da insanın ihtiyarı sonucunda gerçekleşmektedir. Bundan dolayı gerçekleşen fiillerin sorumluluğu insana ait olmaktadır.²⁵⁵

İnsanın yaratılışının bir mana ve gayesi olduğunu düşünen İmam Mâtürîdî, net bir şekilde insanın gerçek manada fiil sahibi olduğunu belirtmektedir. Üstelik İmam Mâtürîdî, aklı, haberi ve zorunlu bilgiyi delil göstererek fiilin insana nispet edilmesinin mecburi olduğunu vurgulamaktadır.²⁵⁶ Söz konusu bilgi kaynaklarını merkeze alarak fiilin insana nispet edilmesinin gerekli olduğu hususunu açıklamaya çalışalım. İlk olarak Haber bilgisi ile ilgili olarak yani Kur'an ve Sünnet'te insanın mesul tutulduğu emir ve nehiylerden hareketle insanın fiillerinin hakiki sahibi olduğu belirtilmektedir. Zira insanın meydana getirdiği bir fiili bulunmazsa emir ve yasaklar manasız olmaktadır. Bu nedenle Kur'an ve Sünnet'te insanın sorumlu tutulmasının karşılığında, onun ödül

²⁵³ Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, 286-287; ayrıca bkz., Gazzâlî, İhyâü Ulûmi'd-Dîn, Cilt I, trc. Sıtkı Güllü, (İstanbul, Huzur Yayınları, 1998), 203.

²⁵⁴ Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, 221-222.

²⁵⁵ Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, 223.; Veysi Ünverdi, “Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu”, Usul İslam Araştırmaları, 20, (2013): 57.

²⁵⁶ Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, 225.

veyahut cezanın muhatabı bulunması, fiil ve irade hürriyetini zorunlu hale getirmektedir. Bir başka deyişle dinin insanı sorumlu tuttuğu mesuliyetler, onun fiilin sahibi ve fiillerinde hür olduğunun delili olmaktadır. Gerçekten Kur'an'da "Artık istediğinizi yapın."²⁵⁷, "Hayır işleyiniz."²⁵⁸, "Kim zerre ağırlığınca hayır yaparsa..."²⁵⁹ buyrulmaktadır. Benzer ayetlerde de insan amelleri gerçekleştiren olarak adlandırılmış ve onun emir, yasak, va'd ve va'id hususlarındaki amelleri de fiil olarak isimlendirilmiştir. İkinci delil olarak öne sürülen aklî bilgi konusunda İmam Mâtürîdî, fiilin hakiki sahibinin insanın kendisi olmaması halinde, ona emir ve nehiy yöneltmenin aklen mümkün olmayacağını vurgulamaktadır.²⁶⁰ Son olarak zarurî bilgi ile de insan, nasıl ki bu dünyayı tecrübeyle bilgiye ulaşmasına benzer olarak, fiillerinde hür olduğunu da mutlaka hissetmektedir.²⁶¹ Bu noktadan hareketle İmam Mâtürîdî'ye göre fiiller hakiki manada insana ait olmaktadır. Zaten mükâfat ve ceza gerektiren emir ve yasakları, günah ve her türlü şerri Allah'a nispet etmek de akli olarak doğru bulunmamaktadır. O halde insanın fiilleri, tüm cihetleriyle Allah'a nispet edilememektedir. Fiillerin kesb eden insan, aynı şekilde onun mesulü ve sahibidir. Bu nedenle de insan hesaba çekilecek olandır.²⁶²

Diğer taraftan İmam Mâtürîdî'ye göre insan kendi fiillerini meydana getirdiğinin farkında olması fiillerin sahibinin insan olduğunun bir diğer kanıtı olmaktadır. Şayet insan fiilleri gerçekleştirirken başka biri engel olsa dahi insan fiili gerçekleştirmekte ısrarcı olup başkalarının engellemesine rağmen kendi arzu ve isteğiyle o fiili meydana getirebilmektedir. Başka bir deyişle insan özgür bir irade sahibi olduğunu ve fiillerini kendisinin meydana getirdiğini anlamaktadır. Bu durumda insanın fiillerinde hür olduğunun ispatı, bu durumun farkında olmasıdır. Nitekim insanın yaratılması diğer cevherler, arazlar ve içinde fiillerin gerçekleştiği zaman ve mekanlar gibi olmamaktadır; bilakis insan seçme özgürlüğü bulunan -muhtar- bir faildir.²⁶³

²⁵⁷ Fussilet 41/40.

²⁵⁸ Hac 22/77.

²⁵⁹ Zilzal 99/7.

²⁶⁰ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 225-226.

²⁶¹ Bkz., Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 239.

²⁶² Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 226; Muammer Esen, "Mâtürîdî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun, Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 49/2(2008): 48-56.

²⁶³ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 309.

Öte taraftan insan fiili arzu ederek meydana getirmekte, insanın dileği ve yönelimi ilahi yaratmayı tayin etmektedir. Demek oluyor ki Allah'ın insanın fiilleri ile ilgili iradesi, insanın iradesi ile ilgili bilgisine bağlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Buradan hareketle insanın fiil ile ilgili ihtiyarı ve eğilimi ilahi cihetten öncedir. Nitekim İmam Mâtürîdî bu durumu şöyle izah etmektedir: “Herkes, meydana getirdiği ameli tercih ederek gerçekleştirdiğini ve fiilinin yapıcısı ve kesb edicisi olduğunu kendi nefsinden bilmektedir.”²⁶⁴ Aslında İmam Mâtürîdî bu perspektifi tecrübeyle sabit bir husustur. İnsanların hepsi fiillerini meydana getirirken fiili kimin gerçekleştirdiği sorusuna “Ben” diye cevap vermektedir. Böylelikle o, fiil üstünde iki farklı gücün etkisini ve bu güçlerin ikisinin de beraberliğini tasdik etmektedir. Bu duruma göre fiilin gerçekleştirilme kararı insan iradesi ile bağlantılı olmaktadır. İnsanın iradesinin bir fiili gerçekleştirmeye eğilim göstermesi fiilin ortaya çıkmasında, gerçekleştirmemeyi seçmesi de onun yokluk durumunda olmasında asıl etken olmaktadır. Bu durumda Allah'ın yaratmasını, insanın mutlak niyeti, talep ve arzusu belirlemektedir. Fiile karşı bütün bu ön hazırlıklar Allah'ın fiili yaratması, insanın ise onu kesb etmesiyle sonuçlanmaktadır. İşte insan, fiilden evvelki evrede onun ortaya çıkmasını dileyen, fiilden sonraki evrede ise onu kesb eden olmaktadır. Bu çerçevede Allah'ın fiile müdahale etmesinin onu yaratmak ile sınırlı olması, fiilden sadır olan bütün mesuliyetin insanın olması gerektirmektedir.²⁶⁵

Diğer taraftan Mâtürîdiyye düşünürleri irade kavramını, külli ve cüz'i olarak iki kısma ayırarak insanın hür irade sahibi olduğunu kanıtlamaya çabalamışlardır. Külli irade, Allah'ın insana potansiyel olarak verdiği irade olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu iradeyle insan mümkün olan her fiili seçme veyahut reddetme kudretine sahip olmaktadır. Cüz'i irade ise insanın nefsinde potansiyel bir şekilde var olan külli iradenin belli bir cihete yönlendirilmesidir. “Kasd”, “azm” ve “ihtiyar” kavramlarıyla ifade açıklanan bu cüz'i iradeyi Allah'ın yaratması veyahut ona müdahale etmesi söz konusu olamaz. Cüz'i irade insana fiilin gerçekleştirilmesi veyahut terkedilmesi alternatifini sunmaktadır. Bu nedenle cüz'i irade ihtiyar anlamında düşünülebilmektedir. Sonuç olarak insanın fiilini yaratma hususunda mutlak bir güce sahip olan Allah, insanın cüz'i

²⁶⁴ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 226.

²⁶⁵ Ünverdi, “Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu”, 58.

iradesini onun kullanımına bırakmaktadır.²⁶⁶ Hasılı kelam insanın iradesi, diğer bir deyişle eylemin gerçekleştirilmesi veyahut terk edilmesi bağlamındaki seçme hürriyetinin bulunması, mesul olmasının nedeni olmaktadır.

Gerçekten fiillerin meydana gelmesine vesile olan esas etken insanın nefsinde bulunan kudret olmaktadır. Bu kudretin bahsedilmiş olması, insanın gerçekleştirdiklerinde kendisini asıl fail ve özgür olduğunun farkında olmasını katıyen önlememektedir. O kadar ki, duyularla kazanılan bilgilerin hepsinin reddetmek imkân dahilinde bulunmadığı müddetçe, duyusal olan bu bilgiyi inkâr etmek de mümkün olmamaktadır. Nitekim İmam Mâtürîdî bu hususu şöyle izah etmektedir: “İnsanın eylemine dair bir cebirden bahsedilmesi esastan hatalı ve imkân dahilinde bulunmayan bir durum olmaktadır. Zira insanların kendisini tercihlerinde özgür olarak bildiği duyularla sabit olmaktadır. Bu, duyularla algılanabilen varlığın hali gibi hakikattir.”²⁶⁷ Yani insan hayatını sürdürdüğü çevreyi nasıl duyularıyla algılayabiliyorsa fiili işleme hususunda özgür olduğunu da hissetmektedir. Neticede insanın özgür bir biçimde eylemini meydana getirmesi de onun sorumlu tutulmasını gerektirmektedir.

2.1.2.2. Mâtürîdiyye’de Kudret/İstitâat

Mâtürîdiyye anlayışında insanın bir fiili gerçekleştirme veyahut terk etme hususiyeti sahibi olması, onun güce sahip olmasını gerekli kılmaktadır. Zira fiil, gücün sonucu olarak değerlendirilmektedir. Yani insan, sadece canlılara verilen bir eylemi gerçekleştirme veyahut terk etme olanağı veren güç anlamına gelen güç vesilesiyle eylemi gerçekleştirme veyahut terk etmeye yetenekli olmaktadır. İradenin hakikaten bir manasının olması ve sahibini “fail” için, insanın hayır veyahut şer cihetinde karar verebilme olanağını kendisinde hissetmesi gerekmektedir. İrade sahibinin söz konusu hürriyeti kendisinde hissedebilmesi insanda belirli bir oranda bir gücün varlığını mecburi kılmaktadır.²⁶⁸

İmam Mâtürîdî’ye göre insanı sorumlu kılan güç, iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım güç mümkün olana dayanan, fiilden evvel var olan, nedenlerin, araç ve vesilelerin

²⁶⁶ Mâtürîdî, Kitâbu’t-Tevhîd, 243; İsmail Hakkı İzmirli, Yeni İlmi Kelâm, nşr. Sabri Hizmetli, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 359.

²⁶⁷ Bkz., Mâtürîdî, Kitâbu’t-Tevhîd, 226-227; ayrıca bkz., Şaban Ali Düzgün, “Kader’i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı”, Kelam Araştırmaları Dergisi, 11:2, (2013), 5.

²⁶⁸ Mâtürîdî, Kitâbu’t-Tevhîd, 278.; Topaloğlu, “Kudret”, 316-317.

müsait ve fiil için kifayetli olması demektir. Söz konusu kudreti “sebeplerin gücü” diye isimlendirilebilmektedir. Varlık ve vakiya dair nedenlerin ve fiili meydana getirecek insana dair durumların uygun olması manasına gelen nedenler gücü insanın kendisinde potansiyel olarak bulunmaktadır. Söz konusu güçle insan, fiili yapma veyahut terk etme hürriyetine sahip olmaktadır. Nedenler gücü vakit olarak fiilden önce bulunmaktadır. Fiilin gerçekleşmesi söz konusu gücün mevcudiyetine bağlı olmakla beraber fıtratı gereği özel olarak o fiil için yaratılmamaktadır. Nedenler gücü Allah’ın kullarından dilediğine bahşettiği bir ihsan olarak değerlendirilmektedir.²⁶⁹

Sonuç olarak şunu ifade etmek gerekir ki nedenler gücü, mükellefiyet için asıl mesele güç olmaktadır. Nedenler gücü mevcut değilken mükellefiyet söz konusu olamaz. Aksi durumda söz konusu güç var olmadığı zaman fiili meydana getirme imkân ve kudreti bulunmayan aciz bir kişinin mesul tutulması gerekli olurdu. Söz gelişi bir kişinin kıyam, rükû ve secde gibi namazın rükünlerini eda etme ve oruç tutma sorumluluğu fizyolojik olarak sıhhatli olması ile ilgili bir durumdur. Özü bulunanlar oturarak namaz ile ilgili rükünleri, fidye ödeyerek de orucun mükellefiyetini yerine getirmektedir. Aksi halde nedenler gücünün bulunmadığı hallerde kişinin sorumlu tutulması, aynı gözü görmeyen bir kimseye bir şeyi görmesi için emretmeye veyahut ayağı olmayan kimseye yürü demeye benzetilmektedir.²⁷⁰ Özetle kişinin mesuliyetinin temellendirilmesi için fiilin gerçekleşmesinden evvel varlık ve insanın kendisinde eylemin gerçekleşmesini sağlayan haller açısından herhangi bir noksanlığın bulunmaması gerekmektedir.

İkinci kısım güç kişinin, eyleme yöneldiği vakitte söz konusu olmaktadır. Bu, eylemi meydana getirecek araçların sağlam ve eksiksiz, nedenlerin ise müsait ve yerli yerinde bulunması halinde Allah tarafından yaratılmaktadır. Seçim yapma özgürlüğünün bir sonucu olan söz konusu kudret aracılığıyla eylem gerçekleşmektedir.²⁷¹ Bu kudret ise “eylem gücü” diye isimlendirilebilmektedir. Eylem gücü, kişinin istek ve dilemesi esnasında Allah’ın o esnada yarattığı bir kudret

²⁶⁹ Mâtürîdî, Kitâbu’t-Tevhîd, 256.

²⁷⁰ Mâtürîdî, Kitâbu’t-Tevhîd, 258.; Yeprem, İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî, 305.

²⁷¹ Mâtürîdî, Kitâbu’t-Tevhîd, 256-257; Nureddin es-Sâbûnî, Bidâye fi Usûli’-d-Dîn, (ter. Bekir Topaloğlu), Ankara 2000, 129-130

olmaktadır.²⁷² Eylemi Allah'ın yaratması, kişinin eylemin sahibi olmasına engel teşkil etmemekle birlikte kişinin eylemin teşekkül sürecindeki arzusuyla ortaya koyduğu tercih, Allah'ın iradesinin meydana gelmesinin nedeni olmaktadır. Yani İmam Mâtürîdî'ye göre Allah'ın kişide bulunan eylem gücünü yaratması kişinin istek, tercih ve yönelimlerine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Nitekim İmam Mâtürîdî, kişinin eyleminin Allah'ın gücüyle değil, onun Allah'tan istediği bir güç ile gerçekleştiğini belirtmektedir.²⁷³ Bu nedenle kişi, Allah'ın gücünden ayrı olarak müstakil amel etme potansiyeline sahip bir kudret ile yaratılmıştır. Söz konusu kudret eylem için olan, araz olması sebebiyle sadece eylemle beraber bulunabilen ve devamlı bir şekilde yok olup yenilenen bir güç olmaktadır. Söz konusu güçle beraber gerçekleşen fiil karşılığında ödül veyahut ceza verilmekte, iyilik ve kötülük gibi sıfatlar ortaya çıkmaktadır. Lakin söz konusu güç, kişinin mükellef kılınmasına sebep olan güç değildir. Neticede eylem gücü insanın fiil ile ilgili aşırı istek, tercih ve eğilimine göre sadır olan, direk fiile taalluk eden ve fiilin var olmasını sağlayan güç demektir.²⁷⁴

Diğer yandan İmam Mâtürîdî eylem gücünün, eylemden evvel olmadığını şöyle ispatlamaktadır: öncelikle güç insan vücudunun bir parçası olmamasından dolayı araz olarak kabul edilmektedir. Araz ise devamlı var olamamakta ve ikinci vakitte ortadan kalkmaktadır. Mevcudiyeti sürekli olmayan şeyin de devamlılığını kendisi sağlayamamaktadır. Arazın baki olması başka bir baki olan arazını gerektirmektedir ki bu ikincisi de bir araz olması sebebiyle kendi başına var olamamaktadır. Baki olanın başka bir baki olan ile mevcudiyetini devam ettirmesi muhal olduğu için eylem gücünün devamlı var olduğu söz konusu olmamaktadır. Kur'an ve Sünnet, insana yardımı ancak Allah'tan talep etmelerini ve ilahi emirlere riayet etmeleri için kendilerine kudret bahşetme dileğinde bulunmalarını emretmektedir. Şayet eylem gücü fiilden evvel var olsaydı insana söz konusu emrin verilmesi ve bu emre tabi olarak insanın bir dilekte bulunması manasız olmaktadır.²⁷⁵

²⁷² Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 280-281.

²⁷³ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 280.

²⁷⁴ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 259-260.

²⁷⁵ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 259; ayrıca bkz., M. Saim Yeprem, Mâtürîdî'nin Akîde Risalesi ve Şerhi, (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000), 29.

Kanaatimize göre İmam Mâtürîdî'nin gücü tasnif etmesinin esas sebebi, insanın mecburi veyahut tercihe bağlı fiillerini Allah'ın yaratması olduğunu, onun fiillerini meydana getirirken zorunluluk içerisinde olmadığını ve ihtiyarî fiillerden oluşan mesuliyetin insana ait olduğunu ortaya koyması içindir.²⁷⁶

Diğer taraftan İmam Mâtürîdî'ye göre, insan gerçek anlamda güce sahip olmasından dolayı bir ameli gerçekleştirmeye kâdir olduğu gibi onun tersini gerçekleştirmeye de güç yetirebilmektedir. Demek oluyor ki insanda bulunan güç iki zıt eyleme de uygundur. Aslında hür irade, sadece zıt eylemler arasında seçim yapmak ile ortaya çıkmaktadır. Aksi halde insanın irade ve hürriyetinden söz etmek ve onu mesul tutmak imkân dahilinde olmamaktadır.²⁷⁷

Sonuç olarak şunu ifade etmek gerekir ki İmam Mâtürîdî'ye göre fiili ortaya koyan esas etken eylem gücü, mesuliyet yükleyen amil ise nedenler gücüdür. Çünkü nedenler gücü, varlık ve vakıaların fiili meydana getirecek kişinin buna eğilimli oluşunun, dolayısıyla akli olan varlığın mükellefiyete uygun güce sahip olduğunun belirtisidir. Özetle ifade etmek gerekirse Mâtürîdiyye düşüncesinde insanın hadis gücünü dilediği eylem için kullanma hürriyetine sahip olması, kendisinden ortaya çıkan eylemden mesul tutulması için yeterli olmaktadır.

2.1.2.3. Mâtürîdiyye'de Kesb/İhtiyar Meselesi

İmam Mâtürîdî'ye göre insanın hakiki manada eylemi bulunmaktadır.²⁷⁸ İnsanın iradesi ile meydana gelen fiiller, kasd ve ihtiyar cihetiyle insana ait olmaktadır. Bu görüşü ispat etmek amacıyla İmam Mâtürîdî, yönler nazariyesini ortaya koymuştur. Bu nazariyeye göre eyleme dair iki cihet bulunmakta; eylemin bir ciheti Allah'a öteki ciheti ise insana ait olmaktadır.²⁷⁹ Bu duruma göre; birinci cihet, eylemin yok iken var edilmesi yani yoktan yaratılması, bütün cihetleriyle planlanarak bir vakit ve yer içerisinde gerçekleştirilmesi ve belli hususiyetlere haiz olmasıdır. Eylemin bu ciheti, insanın kudretinin üzerinde olması nedeniyle Allah'a ait olmaktadır. Eylemin öteki vechesi, insanın akli ile anlaşılabilirliktir. Eylem bu cihetiyle onun kasd ve ihtiyarına

²⁷⁶ Ünverdi, "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu", 63.

²⁷⁷ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 263; Sâbûnî, Bidâye, 132.

²⁷⁸ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 225; Sâbûnî, Bidâye, 136.

²⁷⁹ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 229; Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi; 292.

bağlı olmaktadır. Bu nedenle eylem bu bakımdan ona ait olmaktadır. Nitekim insan hareket etme ve durma gibi eylemlerin kendi kasdı ve kudretiyle meydana geldiğini hissetmektedir.²⁸⁰ Eylemin bu yönü kişinin mesul kılınmasının da nedeni olmaktadır.

Özetle İmam Mâtürîdî düşüncesinden bakıldığında insan, Allah'ın kendisinde yarattığı hâdis kudretle, istediği eylemi hür bir şekilde kesb etmektedir. Fakat Allah insanın eylemleri de dahil olmak üzere bütün her şeyi yaratandır. Burada Allah'ın eylemi, “halk”, insanınki ise “kesb” olarak değerlendirilmektedir. Burada İmam Eş'arî kesbe “hâdis kudretin fiile iktiranı”²⁸¹ manasını verirken İmam Mâtürîdî “insanın bir şeyi ihtiyar etmesi” manasını vermektedir. Lakin İmam Mâtürîdî, Te'vilat'ta kesb kavramını kullanmayıp; onun yerine insanın eylemi anlamında, “ihtiyar” kavramını kullanmaktadır. Bununla beraber İmam Mâtürîdî, fiili yaratıcısının Allah olduğunu delillendirmek için birtakım kanıtlar ileri sürmektedir. İlk olarak İmam Mâtürîdî eylemlerin yaratanının Allah olduğunu akli olarak kanıtlamak için öncelikle insanın özüne/aslına dikkat etmektedir. Bu duruma göre insan akıl, irade ve ihtiyara sahip olan, eylemler gerçekleştiren hayır-şer, iyi-kötü, menfaat-zarar gibi hususiyetlerin potansiyel olarak bilincine yerleştirildiği, hayır, faydalı ve övgüye layık olanı gerçekleştirmesi emredilen, şer ve kerih görülmesi gerekli olanı gerçekleştirmesi ise yasaklanan bir varlıktır. Sahibi olduğu bu vasıflar, insanın fiillerinden mesul, eylemleri yaratan Allah ve onu meydana getirenin ise insan olmasını gerekli kılmaktadır.²⁸² Bu noktada söylenebilir ki fiilin faili olan insan, ancak yaptığı davranışın hayır veyahut şer olduğunu bildiği ve bu doğrultuda eylemini gerçekleştirdiği takdirde sorumlu tutulabilmektedir.²⁸³

İmam Mâtürîdî'ye göre eylemin yalnız Allah'a nispet edilmesi, insanın mecbur kalmasını ve mesuliyetinin hükümsüz bırakılmasını, ancak insana izafe edilmesi ise insanın eylemin tek faili veyahut yaratanı olmasını gerekli kılacaktır ki, bu durum “Her şeyi yaratan Allah'tır.”²⁸⁴ ayetiyle zıtlık ortaya çıkarmaktadır. İnsanın eylemlerinin hepsi, Allah'ın gücü altında olmaktadır. Aksi halde insanın sınırsız olmayan gücüyle

²⁸⁰ Bkz., Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 229-230; Pezdevi, Ehl-i Sünnet Akaidi, 144.

²⁸¹ Eş'arî, Luma, 42; Ünverdi, “Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu”, 69.

²⁸² Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 221.

²⁸³ A. Vehbi Acer, “Ebû Mansûr el- Mâtürîdî”, Milli Kültür Dergisi, 1/10(1977): 31.

²⁸⁴ Enam 6/102; Zümer 39/62.

kendi eylemini tek başına meydana getirmeye kâdir olması, Allah'ın gücünün sınırlandırılmasını ve yaratma bağlamında Allah'ın ortaklarının olmasını gerekli kılacaktır.²⁸⁵ “Her şeyi yaratan Allah'tır.”²⁸⁶ ayetinde geçmekte olan “her şey” ifadesinin içerisine insanın eylemleri de dahil olmaktadır. Nitekim “Halbuki sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır.”²⁸⁷ ayeti de insanın eylemlerini yaratanının Allah olduğunun net bir şekilde kanıtı olmaktadır.²⁸⁸

İnsanın meydana getirdiği eylemlerin bir kısmı hayır; öteki kısmı ise şer olabilmektedir. Lakin o, eyleminin iyi veyahut kötü olduğu bilgisine sahip olmamaktadır. Bazen hayır olarak bildiği eylemi, şer olarak neticelenebilmektedir. Burada kastedilen eylemi yaratan insan olması halinde, daima her yerde meydana getirdiği şeylerin dilediği gibi olması gerekli olmaktadır. Velhasıl eylemin bazen insanın irade ve arzusunun tersi bir biçimde meydana gelmesi, fiili yaratanın insan olmadığının ispatı olmaktadır.²⁸⁹

Burada şunu ifade etmek gerekir ki Kur'an-ı Kerim'deki tenzih ve ta'zim bağlamındaki ayetler, Allah'ın irade ve gücüyle her şeyi meydana getirdiğini, onun ilim, irade ve gücünün her şeye şamil olduğunu, iradesinin sınırsız ve istediği her şeyi gerçekleştiren olduğunu, bu nedenle de fiillerimiz de dahil olmak üzere Allah'ın her şeyi yarattığını ifade eden ayetlerdir. Bu kapsamda Kelam mezhepleri de hem ayetlerin bu hususiyetleri hem de düşünce sistemlerini yönlendirdikleri ve teşekkül ettirdikleri ön kabulleri sebebiyle aynı kanıtlardan muhtelif yargılarda bulunmuşlardır. Esasen mesele ile ilgili bütün naslar birlikte incelendiği zaman fikir ayrılıkları asgari düzeye inmesi imkân dahilindedir.²⁹⁰

Neticede İmam Mâtürîdî, Allah ve insanın eylemdeki etken ve tesirlerini delillendirmek amacıyla fiilde “yönler” olduğu düşüncesini izah etmeye çalışmıştır. Bu istikamette o, fiilin üzerinde Allah'a ve insana etkinlik alanı oluşturmaya çabalamış ve

²⁸⁵ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 230-231; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi Cilt: II, çev. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 625.

²⁸⁶ Rad 13/16.

²⁸⁷ Saffat 37/96.

²⁸⁸ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 244-147.

²⁸⁹ Mâtürîdî, Kitâbu't-Tevhîd, 230; M. Said Yazıcıoğlu, Mâtürîdî ve Nesefî'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı, (Ankara: M.E.B Yayınları, 1997), 102.

²⁹⁰ Ünverdi, “Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu”, 71.

dolayısıyla da fiile iki kudretin etkisinin mümkün olduğu fikrini ortaya koymuştur: “İnsan fiillerinin birinci yönden ona ait olmadığı, ikinci yönden ise ona ait olduğu sabit olmuştur.”²⁹¹ Böyle bir bakış açısı herhangi bir ortaklığı da gerekli kılmamaktadır. Burada “her şeyin yaratıcısının”²⁹² Allah olması, insan eylemi üzerinde -birinci yön- tesirli olmasına sebep olmaktadır. Böylelikle eylemi Allah’a izafe edilmesi halinde “halk”, insana izafe edilmesi halinde ise “kesb” olarak adlandırılmıştır. Kesb ise insanın o eylemi, gerçekleştirmesi ve kendisine mahsus kılmasıdır. Bu evrede insan herhangi bir tahakküm ve cebir altında bulunmamaktadır. Ayrıca eylemi yaratanının Allah olması insanın gerçek fail olmasına da engel teşkil etmemektedir. Böylelikle İmam Mâtürîdî kesb nazariyesini yönler teorisi ile izah etmeye gayret etmiştir.²⁹³

Netice itibarıyla şunları ifade edebiliriz ki; eylemi tercih eden, güzel bulan ve kesb edenin insan olması, onun mükellefiyet ve mesuliyetin muhatabı olmasını sağlamaktadır.²⁹⁴ İmam Mâtürîdî ortaya koyduğu yönler nazariyesi ile de insana tam bir yaratma kudreti nispet ederek sınırsız bir özgürlük veren Mu‘tezile ile insana eylemi üzerinde herhangi bir salahiyet tanımayarak eylemin bütün yönleri ile Allah’a ait olduğunu öne süren Cebriye’nin tersine fiile iki yön vererek itidalli bir düşüncenin mümessili olmuştur. İmam Mâtürîdî, bu tahlil ile fiilinde insana ehemmiyet vermiş ve Mu‘tezile’ye nispeten daha tutarlı görüşler ortaya koymaktadır.²⁹⁵

2.1.2.4. Mâtürîdiyye’de Fiil Meselesi

İmam Maturidi, fiilin tam olarak bir tanımını ifade etmemekle beraber fiili bir olay, gerçekleşen her türlü durum, vuku buluş ve hareket olarak değerlendirilmekte, insanın mecaz olarak değil, gerçek manada fiile sahip olduğunu, insanın kendi fiilinin var olduğunu belirtmektedir.²⁹⁶

²⁹¹ Mâtürîdî, Kitâbu’t-Tevhîd, 229; Sâbûnî, Bidâye, 137.

²⁹² Enam 6/102; Rad 13/16; Zümer 39/62; Mümin 40/62.

²⁹³ Mâtürîdî, Kitâbu’t-Tevhîd, 228-229; Sâbûnî, Bidâye, 136-137; ayrıca bkz., Metin Yurdağar, “Kur’an’da Kader ve İmam Mâtürîdî’nin Tevîletü’l-Kur’an’ında Kader ile İlgili Bazı Ayet-i Kerimelerin Yorumu”, (Yayınlayan: A. Hulusi Köker), Ebu Mansur Semerkandî-Mâtürîdî Kongresi, Kayseri 1986, 156-158.

²⁹⁴ Bkz., Mâtürîdî, Kitâbu’t-Tevhîd, 229, 237-243.

²⁹⁵ Ünverdi, “Mâtürîdî’de İnsanın Sorumluluğu”, 73.

²⁹⁶ Maturidi, Kitâbu’t-Tevhîd, s. 305.; ayrıca bkz., Harun Işık, Mâtürîdî’ye Göre Kaza ve Kader, (Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 136.

Mâtürîdiyye ekolünün önde gelen düşünürlerinden olan Pezdevi (ö: 493/1099), fiili en kapsamlı manasıyla kullanarak onu “şey” diye tarif etmektedir. “Her şeyi yaratan Allah’tır”²⁹⁷ ayetini kanıt olarak ileri süren Pezdevi’ye göre, fiil, Allah’ın yarattığı bir varlıktır. Fiil insanın meydana getirdiği bir oluş olmakla birlikte meful-ü mutlak anlamında kullanılması mecburidir. Zira mastar anlamına gelmekte olan fiil, mefulden farklı bir şey olarak değerlendirilmektedir.²⁹⁸ Bu izahlardan Pezdevi’nin iki şeye ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır. Birincisi, insan fiile sahip olması, ikincisi ise, “şey” olarak tarif ettiği fiilin Allah’ın yaratmış olmasıyla yok iken varlık aleminde ortaya çıkmasıdır.

Mâtürîdiyye ekolünün önde gelen düşünürlerinden bir diğeri olan Sabunî’ye göre fiil, var olması veya yok olması mümkün olan bir işi, varlık alemine izhar etmek demektir.²⁹⁹ Sabunî’nin bu noktada yaratmak fiiline işaret ederek Allah’ın fiilinin esasını izah ettiği belirtilmektedir. Söz konusu insan olması halinde fiil, mümkün olan bir işin var olabilmesi için insanın araç ve vesile gibi bazı nedenlere başvurarak o işi gerçekleştirmesi, kendisine ait olması, kesb edeni olması manasına gelmektedir.³⁰⁰

İmam Mâtürîdî’nin, “fiil derken ihtiyarî çeşidini kastediyorum”³⁰¹ sözünden de anlaşıldığı üzere insanın fiilleri zorunlu ve ihtiyarî olarak iki kısma ayrılmaktadır. Zorunlu fiiller, herhangi bir ödül veya ikaba neden olmayan, aracılığıyla fiilin basit ve zahmetsiz bir biçimde gerçekleştirilebildiği tercih özgürlüğüne dayanmayan eylem çeşidi olmaktadır.³⁰² Zorunlu olunan, istediği biçimde davranma, gerçekleştirme veya gerçekleştirme imkân ve güce sahip olunmayan eylemler demektir. İnsanın irade, ihtiyar, kasıt ve niyeti olmaksızın yalnız Allah’ın yaratmasıyla gerçekleşen, insanın herhangi bir biçimde mesuliyetinin olmadığı eylemlerdir.³⁰³ Nitekim insan birtakım fiillere gücünün yetmediğinin, bu fiillerin kendi irade, ihtiyar ve gücünün haricinde meydana geldiğinin bilmektedir. İnsanın bedenindeki kan dolaşımı,

²⁹⁷ En’am 6/102.

²⁹⁸ Ebû’l-Hasen Ebû’l-Usr Fahrü’l-İslâm Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ehl-i Sünnet Akaidi, trc. Şerafeddin Gölçük, (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1988), 153-154.

²⁹⁹ Sabunî, el-Bidaye (Maturidiye akaidi), terc: Bekir Topaloğlu, (Ankara: DİB Yay., 2005), 136.

³⁰⁰ Sabunî, el-Bidaye (Maturidiye akaidi), 186.

³⁰¹ Maturidi, Kitâbu’t-Tevhîd, 256.

³⁰² Maturidi, Kitâbu’t-Tevhîd, 256;

³⁰³ Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö. 537/1142), İslâm İnancının Temelleri (İstanbul: Bayrak Yayınları, 1990), 141.

saçının uzaması, uzuvlarının kullanılması gibi haller bu çeşit eylemlere örnek olarak verilebilmektedir. Söz konusu eylemler hakkında İslam düşünürleri arasında herhangi bir ihtilafın bulunmaması, bu tür eylemler konusunda çoğunluğunun da aynı fikriyata sahip olduğunu göstermektedir.³⁰⁴

İhtiyari fiiller, karşılığında ödül veyahut cezayı gerekli kılan, kendisiyle fiilin basit ve zahmetsiz bir şekilde gerçekleştirilebildiği seçim özgürlüğüne dayanan eylemlerdir.³⁰⁵ Mecburiyet bulunmayan, istediği biçimde davranma, gerçekleştirme veyahut gerçekleştirilmeme, kendi arzusuyla davranma imkân ve gücüne sahip olan eylemler demektir. İnsanın irade, ihtiyar, kasıt ve niyetiyle gerçekleşen eylemlerdir.³⁰⁶ Bu sınıftaki fiiller, insanın bir gaye için meydana getirdiği fiillerdir. Namaz kılmak, yürümek, koşmak, konuşmak gibi eylemler, ihtiyarî fiillere örnek verilebilmektedir. Görüldüğü üzere ihtiyarî fiiller, insanın kendi irade ve ihtiyarına dayalı olmakta, seçimleri neticesinde gerçekleşmektedir.³⁰⁷

Zorunlu fiiller ile ilgili herhangi bir ihtilaf bulunmamakla beraber insanın mesuliyet sahasına dahil olan ihtiyarî fiiller hususunda ise İslam düşünürleri arasında ehemmiyetli münakaşalar gerçekleşmiştir. Cebriyye anlayışı insana herhangi bir mesuliyet sahası bırakmayarak mecburi veyahut ihtiyarî her türlü fiili gerçekleştirenin ve yaratıcısının Allah olduğunu iddia etmiştir. Mu‘tezile ise ihtiyarî fiiller konusunda tam tersine bir anlayış ortaya koyarak insanı tek yetkin varlık olarak değerlendirmiş ve “ihtiyarî fiilleri gerçekleştiren de yaratan da insanın kendisidir” düşüncesini benimsemiştir. Maturidi ise ihtiyarî fiillerin gerçek anlamda Allah’a ve insana izafe edilmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁸

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz ki; İmam Mâtürîdî bu izahları ile insanın özgürlüğü konusunun başlangıcını oluşturan insanın fiillerinin yaratılması meselesini, ihtiyarî fiillerin gerçek anlamda Allah’a ve insana nispet edilmesi gerektiğini ifade ederek çözmeye gayret etmektedir.

³⁰⁴ Işık, Mâtürîdî’ye Göre Kaza ve Kader, 58.

³⁰⁵ Maturidi, Kitâbu’t-Tevhîd, 256.

³⁰⁶ Nesefî, İslam İnancının Temelleri Akaid, 141.

³⁰⁷ Işık, Mâtürîdî’ye Göre Kaza ve Kader, 59.

³⁰⁸ Maturidi, Kitâbu’t-Tevhîd, 225, 287.

2.1.2.5. Mâtürîdiyye’de Teklif

Mâtürîdiyye ekolü düşünürleri teklifin gerekçe ve hikmetini insanların yaratılma gayesi bağlamı üzerinden izah etmişlerdir. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, Allah’ın bilinçli bir varlık olarak yaratmış olduğu insanı mükellef kılmamasının ve mükellef kıldığı halde ona doğru yola iletmemesinin ilahi hikmet açısından tutarsızlık ifade etmektedir. Onun nazarında emir ve yasakların hikmeti dinin asıl Malikini tanımaktır. Allah insanı kendisini tanımasıyla seçkin kılmıştır. Faydalı şeylerden insanları mahrum etmesi uygun olmamakla birlikte onlara kendini tanımalarına vesile olacak yolları kapatması da söz konusu değildir. Allah tevhidine ve hikmetine işaret eden bir kâinat yaratmıştır. O’nun, mükellefiyet sahibi olanları bu konu hakkında bilgi sahibi olmaktan yoksun bırakması söz konusu olamaz; esasen böyle bir takdirde âlemi yaratmasının manası kalmaz.³⁰⁹

İmam Mâtürîdî, insanın fiillerini Allah’ın gerçekleştirmesi ile beraber insan irade ve ihtiyarını, kendisinin mükellef tutulmasının temel sebebi olarak görülmektedir. İmam Mâtürîdî’ye göre Allah, insanın fiillerinin muhtelif seçeneklerinden birini onun tercihi ve kasdına uygun bir şekilde yaratmaktadır. Bu noktada Mâtürîdî, insanın fiillerinin yaratılması ile insanın sorumlu tutulması arasında uzlaştırılması gereken bir zorluk olarak değerlendirilmiş bu problemi çözüme kavuşturma ihtiyacı hissetmektedir. İmam Mâtürîdî, tenakuz olarak görünen bu hali uzlaştırmaya çalışmaktadır. Nitekim insanın gerçekleştirdikleri Allah’ın yaratmasıyla meydana geliyorsa, Allah neden onları cezalandırmaktadır diye sorulsa, Mâtürîdî bu duruma cevap olarak: ödül kazanmak veyahut ceza görmek insanın gerçekleşen olaya uygun ve müsait gücünü kullanmasından dolayı olmaktadır. Gerçekleşen asıl olaydan ötürü olmamaktadır. Meydana getirdiği fiillerine göre ödül veyahut azap görmesi, hayır işlemeye de şer yapmaya da uygun olan kudretini kullandığı içindir. Yani yaratılan eyleme kesb cihetiyle katkıda bulunmasından ötürüdür şeklindeki bir itiraz ile cevap vermektedir.³¹⁰

³⁰⁹ Mâtürîdî, Kitâbü’t-Tevhîd-Açıklamalı Tercüme-, 342

³¹⁰ Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, (Ankara: Vadi Yayınları, 1981), 54; Neslihan Kutlu Karaman, “Mâtürîdîlik Kelâm Geleneğinde İnsan Anlayışı”, (Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 82.

İmam Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın insanın eylemlerini yaratması bile insanın dilemesi ve arzulayıp tercih etmesi neticesinde meydana geliyor gibi görünmektedir. İnsanın mükellefiyeti de ondaki bu arzulama ve seçim özgürlüğünden ileri gelmektedir. İnsan kendi özgür iradesi ile tercih edip fiile dönüştürdüğü eylemlerinden dolayı, ahlaki anlamda mesul ve mükellef olmakta; böylelikle övülüp yerilmeye ve mükafatlandırılıp cezalandırılmaya müstahak olmaktadır.³¹¹

İmam Mâtürîdî'nin insanın hürriyet ve mesuliyeti problemine bakış açısının kendisinin içinde bulunduğu Ehl-i Sünnet düşüncesine yakın bir yaklaşımı temsil ettiği söylenebilmektedir. İmam Mâtürîdî'nin insanı fiillerinde hür bırakırken, o fiilin yaratılmasının ise bütünüyle Allah'ın kararı ve kudretinde olduğunu benimsemektedir.³¹²

Mâtürîdiyye Kelam ekolü düşüncesinde, insanın mesul olduğunu bazı kanıtlara dayandırarak açıklamaya çalışmaktadır. Buna göre, insan eylemlerinde ihtiyar/irade sahibi olmaktadır. İnsan eylemini meydana getirirken mecburiyet altında bulunmamaktadır; gerçekleştirdiğinin zıddını meydana getirebilir ve gerçekleştirdiğini terk etme kudreti de bulunmaktadır. İnsan fiillerini meydana getirirken, Allah'ın takdirini, kaza ve iradesini aklına getirmemektedir. Tersine insan, bizzat fiili özgür bir şekilde meydana getirdiğini kendi içinden (min nefsihî) bilmektedir.³¹³

İnsan, seçim ve ihtiyarı ile bağlantılı olarak meydana getireceği fiilleriyle diğer varlık türleri içerisinde varlığın hiyerarşik olarak en üst düzeyine çıkabilmekte veya en alt düzeye düşebilmektedir.³¹⁴ O, eylemlerinden dolayı hesaba çekilecek tek varlıktır. Bundan sonra kendi kaderini Allah'ın emir ve nehiylerine dikkat ederek meydana getiren ve hareket eden insan kurtuluşa erecek, emre isyan eden ve nehiyleri çiğneyip aşan ise bu hareketinin karşılığını layıkıyla alacaktır.³¹⁵ Nitekim insana seçim yapabilme ve tercih etme gücü bahsedilmiş, ayrıca hayır ve şerrin mahiyeti de

³¹¹ Fethi Kerim Kazanç, “Varlık, Bilgi, Değer ve Siyaset Üzerine Kelâm Yazıları”, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 219-221.

³¹² Karaman, “Mâtürîdîlik Kelâm Geleneğinde İnsan Anlayışı”, 83.

³¹³ Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd-Açıklamalı Tercüme-, 393-395.

³¹⁴ Fatır, 35/18; Nur, 24/54; Lokman, 31/33.

³¹⁵ Bakara, 2/62, 281; Âl-i İmrân, 3/30, 185, 195.

açıklanmış olduğuna göre, gerçekleştirdiklerinin karşılığını görmesi olağan bir durum olarak karşılanmaktadır.³¹⁶

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz ki; Mâtürîdiyye teklif konusunda insanın sorumlu tutulması için eylemlerini özgür bir şekilde meydana getirmesi ve herhangi müdahalenin bulunmaması gerekmektedir. İnsanın eylemlerinde bu özgürlüğü ve bunun neticesi olarak sorumlu tutulmasını gerekli olarak görmektedir.

³¹⁶ Ahmed Hamdi Akseki, Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı, (Ankara: Nur Yayınevi, 1991), 80; Hüsameddin Erdem, Ahlâk Felsefesi, (Konya: Hü-er Yayıncılık, 2003), 82.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

İslam düşünce tarihinde insanın düşünce ve eylemlerinde hür olduğu veyahut olmadığı ciddi bir şekilde tartışılmış ve halen tartışılmakta olan konular arasında bulunmaktadır. Özellikle insanın gerçekleştirdiği eylemlerinin önceden belirlenip belirlenmediği, insanın özgürlüğünün ne düzeyde olduğu, insanın özgürlüğünün sınırının ne kadar olduğu, Allah (c.c) ile ilişkisi gibi konular üzerinde durulmuştur. İnsanın özgürlüğü problemi konusu ile ilgili fırka ve mezheplerin görüşleri bulundukları zamana, şartlara ve dini metinleri inceleme, okuma perspektiflerine göre değişiklik göstermektedir. İslam düşünce tarihinde insanın özgür olduğu kabul edilmiş ve insanın özgürlüğü konusu ile ilgili üç farklı perspektif ortaya çıkmıştır.

İnsanın eylemlerinde özgür olduğunun kabul edilmesi sonucunda özgürlük alanının sınırları konusunda ihtilaf edilmiştir. Radikal fikirlere sahip olanlar, insanın özgürlüğünü tamamen yok sayarak insana özgürlük ve hareket alanı tanımamışlardır. Özellikle Kelam Düşünce tarihine etkisi olan Cebriyye tam olarak belirttiğimiz anlayışta bir düşünceye sahiptir. Bu anlayışa göre insan fiillerini tercihi konusunda etkin olmamakla beraber rüzgâr yaprağı nasıl önünde savuruyor ise, insanın kader karşısındaki aynı şekildedir. İnsanın fiillerinin gerçekleşmesi noktasında hiçbir surette tesirinin olmadığı fikrini benimseyen bu anlayışa göre insan, amellerinde zorunlu olmasıyla birlikte özgür olmamaktadır. Aynı zamanda insanın kendine dair herhangi bir gücü var olmamaktadır. İnsanın fiillerini gerçekleştirmesini ve seçme hürriyetini tümüyle reddeden Cebriyye, insanın davranışlarını cansız yaratıklarla aynı olduğunu değerlendirmiştir.

Mu‘tezile, Cebri düşüncenin aksine insanın fiillerinde özgür olduğu düşüncesini benimsemektedir. Mu‘tezile düşüncesi meseleye daha çok adalet prensibi üzerinden bakmaktadır. Allah’a kötülük, zulüm ve bozgunculuk izafe edilemeyeceğinden kulların fiillerini Allah’ın yaratması mevzu bahis olmamaktadır. Allah’ın insana bahşettiği kudret ile emir ve yasakların gereğini yerine getirmektedir. Allah istediğini emreder ancak hoş olmayan şeyleri yasaklamaktadır. Allah emrettiği iyiliklerin mükafatını verip yasakladığı kötülüklerden ise uzaktır. Mu‘tezile düşüncesi bu fikrine “Sana gelen bütün iyilikler Allah tarafından. Sana gelen her kötülük de kendi günahın sebebiyledir.” ayetini dayanak olarak göstermektedir. Aynı zamanda Allah insan için gücünün üstünde

sorumluluk dilemez ve insanı gücünün üstünde bir şeyle sorumlu da tutmamaktadır. Cebri düşünceye karşı çıkmasının en önemli sebebi zorunluluk olan yerde iradesiz olarak meydana gelen fiiller üzerinden insanın sorumlu tutulması insanın dünya serüvenin amacı olan imtihanı anlamsız kılmasıdır. Allah böyle şeylerden münezzehtir. Mu'tezile düşüncesi kaderin olmadığını iddia ederek, insanın fiillerini özgür iradesiyle gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Onların fikrine göre; insan fiillerinde özgürlüğe sahiptir. İnsan, fiillerine özgür iradesi ile yönelmekte ve kendi gücüyle fiillerini yaratmaktadır. Bu nedenle insanın fiillerinde Allah'ın hiçbir şekilde etkisi veyahut katkısı mevzu bahis değildir. Mu'tezile'ye göre insana verilen güç ve özgürlük onun sorumlu tutulabilmesi için gerekli görülmektedir. İlahî irade hususunda ortaya konulan yorum ve görüşler hassaten kavramın anlaşılmasında görüş ayrılıklarının bulunduğunu ve çoğunlukla söz konusu kavrama mecazi anlamlar yüklediklerine işaret etmektedir. Ayrıca bir kısmının da iradeyi iki kısma ayırarak varlıklar hakkında olanına yaratma fiiller hakkında olanına ise emretme manasını vermişlerdir. Oluşturulan kavramsallaştırmalardan hareketle çoğunluğun görüşünün ilahî iradenin insanın iradesini kısıtlamayacağı ve ona hiçbir surette tesirinin de olmayacağı noktasına doğru olduğu belirtilebilir.

İradede Allah ile insan arasında bir ortaklık hali mevzu bahis değildir. Allah hakkında, insanların irade ve fiillerini serbest bırakması manasında irade ettiğini uygun gören Mu'tezileye göre; ne Allah insanın iradesine herhangi bir etkide bulunmakta, ne de insan bir şeyi irade ettiğinde Allah da bunu irade etmiş sayılmaktadır. Mu'tezile ekolü, Allah'ın insanların fiillerini yaratmadığı düşüncesindedir. İnsanlar, Allah'ın daha önceden kendilerinde var ettiği güçle, fiillerini gerçekleştirirler. Bir kimse avucunu yummaya ve açmaya bile yalnızca Allah'ın kendisine (fiil meydana gelmeden önce) bahsettiği bir güçle yapabilir. Mu'tezile, insandaki bu gücün, Allah'ın gücünün eserlerinden bir eser olduğu fikrini benimsemektedir.

Mu'tezile düşüncesinde, insanın kendi iradi fiillerinin meydana getirmesi konusunda, Yüce Allah ona bir güç bahsetmiş ve bu güç yardımıyla fiillerini özgür bir şekilde meydana getirmektedir. Yüce Allah'ın bu güce herhangi bir tesiri mevzu bahis değildir. Mu'tezile ekolü, Allah'ın fiilleri ile insanın fiillerini birbirlerinden ayırırken, meydana gelen fiile insanın kudretinin yeterli olup olmamasına göre o fiilin öznesini tayin etmiştir. Bununla ilişkili olarak cevher ve cisimleri insanın oluşturması imkân

dahilinde olmadığını kabul ettiklerinden bunları Allah'ın fiilleri olarak nitelemektedirler. Arazları insanın meydana getirilebileceğini tasdik etmişlerdir. İnsanın fiillerindeki etkisini doğrudan onları kendisinin meydana getirmesi ve yaratması şeklinde anlayan Mutezili düşüncede kesb terimine yer verilmemektedir. Onlara göre insanın fiillerindeki etkisini bu terimle açıklamaya çalışan mezhepler görüşlerini bilinmez ve anlaşılmaz bir kavrama dayandırmaya çalışmaktadırlar. Çünkü bu kavram aslında gayr-i makuldür ve bu nedenle de bir ıstılah olması mümkün değildir. Bu nedenle de insan fiillerinin yaratılması gibi önemli bir hususta bu kavrama yer verilmez. Zira insan fiillerini kesb etmez, bizatihi kendisi yaratmaktadır.

Mu'tezile ekolünün aksine, Eş'ariyye'ye göre, insanın, ihtiyari ve mecburi, iman ve küfür, iyilik ve kötülük nevinden bütün fiillerini Allah yaratmaktadır. İnsanın bu fiilleri meydana getirmelerinde irade ve gücünün herhangi bir etkisi olmamaktadır. Fakat Allah'ın yarattığı fiilleri, insanlar kesb etmektedirler. Bu nedenle insanın fiillerinin meydana gelmesindeki etkisi ve rolü bu kesbden ibaret olmaktadır.

Eş'ariyye, insanın özgürlüğü konusunu Allah'ın sıfatları ve ilahî irade üzerinden değerlendirmektedir. Eş'ariyye, mutlak ilahi irade anlayışıyla ilahi iradenin sınırsız ve kuşatıcı olduğunu benimsemektedir. Dilediğini dilediği gibi yaratan ve yarattığı tüm varlıklar üzerinde sınırsız etki ve yetkisinin olduğu bir ilah anlayışı söz konusudur. Eş'ariyye'in bakış açısı daha çok Allah merkezlidir. Bu nedenle insanın özgürlüğü problemine bakışları da bu minvalde geliştiğinden insanın fiillerinin yaratıcısı ve faili olmasını mümkün görmemektedir. Eğer mutlak ilahi irade dışında bir varlığa yaratıcı özelliği verilirse ilahi iradenin acizliği söz konusu olur ki bu mutlak ilahi irade için kabul edilemezdir. Eş'ariyye, mutlak ilahi iradenin tüm varlıkların yaratıcısı olduğu gibi insanın fiillerinin ve kudretinin de yaratıcısı olduğu fikrini benimserler. Bu nedenle Allah bir şeyi yaratır insan ise onu Allah'ın kendisine verdiği kudret ile kesb eder. Kesb kavramını insanın kendi fiillerinde sorumlu olduğunu kabul etmekle beraber fiillerindeki etkisini en aza indirmiştir. İnsanın fiillerini Allah'ın yaratması ve kulun kesb etmesi veya elde etmesi olarak da tarif edebiliriz. Eş'ariyye, insana ne fiillerinde tam özgürlük ne de iradesi olmayan zorunlu varlık olarak bakarlar. İnsanın özgürlüğünün keyfiyetini Allah'a bırakmayı uygun gördüklerinden ve bu konuyu net bir şekilde açıklayamadıklarından dolayı cebr-i mutavassıt olarak nitelendirilmişlerdir.

Mutlak ilahi irade hususunda Eş'ariyye'nin düşünceleri tümüyle Mu'tezile ekolünün zıddındır ve sanki onlara cevap niteliğindedir. İyilik ile birlikte kötülüğünde Allah'ın iradesi altında meydana geldiğini ifade eden İmam Eş'ari böylelikle önceden mensubu olduğu Mu'tezile ekolünün karşısında bulunarak hiçbir şeyin Allah'ın iradesi haricinde düşünülmesinin mümkün olmayacağını nakli ve akli delillerle ispat etme gayretinde bulunmuştur. İmam Eş'ari ve mensupları Allah'ın iradesini o kadar güçlü bir şekilde vurgulamaktadırlar ki birazdan göreceğimiz üzere bu mutlak irade içerisinde insanın iradesi etkisini yitirmektedir.

Eş'ariyye mezhebine göre, insanların meydana getirdikleri fiilleri, hakikatte Allah'a ait fiillerdir. Mevzu bahis anlayış ise zorunluluk (cebir) ifade etmektedir. Bu nedenle Eş'ariyye mezhebi zorunluluk (cebir) düşüncesinden kendilerini kurtarmak maksadıyla insana kesb hakkı vermektedirler. Eş'ariyye mezhebine göre mevzu bahis kesb ve bu kesbin ortaya çıkmasına vesile olan gücü Allah yaratmaktadır. Bu sebeptendir ki Eş'ariyye mezhebinin kesb nazariyesini anlamak, hele de bunun insan fiillerindeki etkisini tespit etmek oldukça güç görünmektedir. Sonuç olarak şunu ifade etmeliyiz ki Eş'ariyye mezhebine göre insanların fiillerinde tesiri olduğu kabul edilen kesbi gerçekte mevcudiyeti bulunan bir şeyden daha çok bir bilinç durumu, insanlarla fiilleri arasında bir bağ, insanların kudretinin Allah'ın takdirine yaklaştırılmasıdır.

İnsanın, fiillerini meydana getirecek kudret sahibi olduğunu reddetmeyen Eş'ariyye'ye göre, söz konusu kudret insandan ayrı bir şekilde bulunmaktadır. Zira insan bir zaman güçlü başka bir zaman ise güçsüz durumdadır. Eğer söz konusu kudret insanda ayrı bir şekilde bulunsaydı, ondan her zaman kudret sahibi olması beklenirdi. Fiil ile beraber var olan güç, fiil meydana geldikten sonra yok olmaktadır. Allah gücü, insanın fiillerini meydana getirmesi amacıyla yaratmaktadır. Gücün bulunmaması halinde insan hiçbir fiili gerçekleştirememektedir. Allah tarafından insana bahşedilen isticâat aracılığıyla fiilleri gerçekleştirebildiğini tasdik eden Eş'ariyye, bu görüşünü "küfre düşenin iman etmekle sorumlu tutulduğu" şeklinde delillendirmektedir. Lakin küfre düşenin iman etmeye kudretinin bulunmadığını, eğer kudreti bulunsaydı iman edeceğini belirtmektedir. Eş'ariyye, kafirin imanının karşıtı olan küfür ile işgal etmesi nedeniyle iman etme kudreti bulunmadığı görüşünü benimsemektedir.

Eş'ârîyye ekolü düşünürlerinin ekseriyetine göre alemde gerçekleşen birçok hadiseye benzer olarak insanın fiilleri de ilâhî irade ile mutabık bir şekilde meydana gelmektedir. Zira naslar Allah'ın istediğinin meydana geleceğini, istemediğinin gerçekleşmeyeceğini net bir şekilde bildirmektedir. Her ne kadar insan fiillerinin yaratıcısı olmasa da insan için fiillerin seçilmesinde tesiri bulunan bir iradenin varlığı inkâr edilemez, fakat söz konusu iradeyi de Allah yaratmaktadır.

Mâtürîdiyye ise insanın özgürlüğü problemini kaza ve kader meselesi içinde fiillerin yaratılması üzerinden değerlendirmişlerdir. Öncelikle Allah'ın insanı emir-yasak hususunda muhatap kabul etmesi insanın sorumlu ve fiillerinde özgür olduğunun en önemli delilidir. İnsan sorumlu tutularak fiillerine ceza-mükafat verilmesi nedeniyle kendi fiillerini özgür iradesiyle meydana getirecek donanımda olan bir varlıktır. Allah'ın mutlak iradesinin bulunduğunu belirten Mâtürîdiyye, insan özgürlüğü konusunda Mu'tezile'nin anlayışına benzer düşünceye sahiptir. Onlar da Mu'tezililer gibi insanın irade özgürlüğüne sahip olduğunu kabul etmişlerdir. İnsan iradesinin, fiilin teşekkül sürecindeki etkisi, onun fiilindeki özgürlük düzeyini göstermektedir. Bu bağlamda İmam Mâtürîdî'nin açıklamalarında insan iradesinin, fiilinin gerçekleşmesinde önemli bir etken olduğunu görüyoruz. İnsan fiillerinin Allah tarafından yaratılması insanın özgürlüğüne engel olacak bir durum değildir. Çünkü insan fiillerinin oluşumu için ön koşullar insanın özgür irade ve dilemesiyle hazırlanmaktadır. Bu bağlamda insanın özgürlüğü konusunda Mu'tezile, insanın fiillerine Allah'ın herhangi bir etkisinin olmadığını iddia ederken, Eş'ârîyye sürekli tesirinin bulunduğunu iddia etmişlerdir. Mâtürîdiyye ise bu iki zıt düşünceye nispeten daha itidalli bir anlayışla 'cüz-i irade' kavramını kullanarak insanın Allah'ın ilmi sınırları içerisinde özgürlüğünün bulunduğunu kabul etmektedir.

İnsanların fiilini gerçekleştirme hususunda özgürlük sahibi olmadığını iddia eden Cebriyye ile, insan fiillerinin yaratıcısıdır diyen Mu'tezile arasında itidalli bir çizgiyi takip eden Mâtürîdiyye, Allah'ın insanın fiillerinin yaratıcısı olduğu düşüncesinin benimsemektedir. İnsan, kendisine bahşedilen güç vesilesiyle fiillerini hür bir şekilde meydana getirebilmektedir. İnsan, fiillerini meydana getirirken kendisine verilen gücü kullanarak itaati veyahut ibadeti tercih etmekte özgür bırakılmıştır. Mâtürîdiyye mezhebinin düşünce sisteminin ana omurgası konumunda bulunan İmam Mâtürîdî de, Cebri düşüncenin insanı mecbur bırakan kader anlayışını ve Mu'tezile'nin

ulûhiyeti önemsemeyen hürriyet düşüncesini kabul etmeyerek, ulûhiyet ve insanın özgürlüğü meselesini gerekçelendirmeye gayret etmiştir. Cebri düşünce ile Mu'tezili anlayış arasında itidalli bir çizgiyi takip eden İmam Mâtürîdî, Allah'ın insanın fiillerinin yaratıcısı olduğunu lakin fiilleri meydana getirenin insanın kendisi olduğu görüşünü ileri sürmüştür.

Mâtürîdiyye, insanın özgürlüğü konusuyla ilgili görüşlerinde Mu'tezile ile yakın gibi görünse bile cüz'i iradenin insanın kendisine ait özel bir sıfat olduğunu, Allah'ın onu yaratmadığını ifade etmektedir. Allah'ın iradesinin her zaman iyiliği istediğini, O'nun herhangi bir fiili emir buyurmasının, o fiilin müsbet olması gerektiği manasına geldiğini, yasaklaması durumunda ise menfî olacağı manasına geldiğini belirtmektedir. Mâtürîdiyye, insanın kendi fiillerinin kaynağının Allah'ın gücüyle, iyilik-kötülük, iman-inkâr, itaat-isyan vb. hallerin ise insanın kudretiyle gerçekleştiğini belirtmektedirler. Bu nedenle onların görüşü; Allah'ın fiilin yaratıcısı olduğunu, insanın ise onu meydana getiren olduğu biçimindedir. Mâtürîdiyye'ye göre, insanın fiillerini gerçekleştirebilmesi, o fiillerin sahibi olduğunun ispatıdır. Bu hal nass, akıl ve tecrübe ile bilinebilmektedir. İmam Mâtürîdî Allah'ın yaratılan bütün varlıkların yaratıcısı olduğunu kabul eder ve insanı ise fiillerini meydana getiren yaratılmış olarak değerlendirmektedir.

Genel olarak ifade etmek gerekirse İslam Kelam düşüncesinde, Allah'ın varlık ve âlemde mutlak tasarruf ve güç sahibi olduğu konusunda herhangi bir şüphe ve ihtilaf bulunmamaktadır. Tartışma ve ihtilaflar daha çok Allah'ın insanın eylemleri üzerinde etkisinin olup olmadığı ile ilgilidir. Bir tarafta İnsanın fiillerinde herhangi bir etki ve gücü olmadığını ileri süren Cebriyye, diğer tarafta ise tamamen zıt fikir olarak insanın fiillerinde bütünüyle özgür olduğunu hatta fiillerini yarattığını ifade eden Mu'tezile bulunmaktadır. Bu iki zıt görüşün ortasında Ehl-i Sünnet diye adlandırılan Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye ekolleri bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet diye adlandırılan Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye ekollerinin Mu'tezile'nin görüşünün tersine insanın fiil ve sorumluluğunu izah etme hususunda kesb terimine ciddi bir ehemmiyet gösterdiklerini müşahede etmekteyiz. Hassaten Ehl-i Sünnet'in Mâtürîdiyye ekolünün, Eş'ariyye ekolüne göre, insanın fiilleri ve mükellefiyetini açıklama hususunda daha sağlam bir usul benimsediğini, daha bağlayıcı dayanaklar ileri sürdüğü ve daha inandırıcı tezler öne sürdüğü anlaşılmaktadır. Mâtürîdiyye ekolünün düşünce kökenine bakıldığında cüz'i irade, kesb, fiil, irade, özgürlük, mükellefiyet, çaba, niyet, kasd gibi ahlaki terimlerin de

kullanılması bu konuyu açık bir şekilde göstermektedir. Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’e göre insanın özgürlüğü problemi adlı çalışmamızda bu ekollerin genel görüşleri çerçevesinde insan özgürlüğü anlayışlarını inceledik. Bu üç ekolün düşünürlerinin insanın özgürlüğü problemi hakkındaki görüşleri detaylı bir şekilde ele alınabilir. Biz bahsettiğimiz üç ekolün insanın özgürlüğü problemi konusundaki düşüncelerini ve görüşlerini genel manada ele almayı uygun gördük.

KAYNAKÇA

- Abdülhamid Fettah, İrfan. “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7: 205-208, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Abdülhamid, İrfan. *İslam’da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. M. Saim Yeprem, Ankara: TDV Yayınları, 2011,
- Acer, A.Vehbi. “Ebû Mansûr el- Mâtürîdî”, *Milli Kültür Dergisi*. 1/10(1977): 31.
- Akın, Murat. “Basra ve Bağdat Mu‘tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.
- Akseki, Ahmed Hamdi. *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, Ankara :Nur Yayınevi, 1991.
- Araştırmaları*, 10/2 (2012): 69-90.
- Altıntaş, Ramazan. “Sistematik Dönem Kelam Okulları Mu‘tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler”, *Kelam el Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Ammara, Muhammed, *Mu‘tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, trc. Vahdettin İnce, İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.
- Ardoğan, Recep. *Delillerden Temellere-Sistematik Kelam ve Güncel İnanç Sorunları*. İstanbul: Klm Yayınları, 2014.
- Arslan, Hulusi. “Mu‘tezile’de Dinin Gayesel Yorumu”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8/2(2017): 18-34.
- Arslan, Hulusi. “Mu‘tezilî Düşüncede İlâhî Fiil-İnsanî Fiil Ayrımı ve Bu Ayrımın Temel Kriterleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*. 6/16(2003): 55-74.
- Atlioğlu, Büşra. “Ehl-i Sünnet Kelamında İrade-Kader İlişkisi”. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018.
- Ay, Mahmut. “Eş’arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17/2 (2004) : 90-93.
- Aydın, Ömer. *Kelam Tarihi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Aydın, Hüseyin. “Eş’arî’nin İrade, Kesb ve Yaratma Teorisi”, *İslâmî İlimler Dergisi*. 6/2 (2011): 7-38.
- Aydınlı, Osman. *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu‘tezile’nin Oluşumu ve Ebû’l-Hüzeyl Allaf*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et Temîmî. *Ehl-i Sünnet Akâidi-Kitâbu Usûli’-d-Dîn*, çev. Ömer Aydın, İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Bağdadi, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beynel Firâk, Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev.: Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Beyazizâde, Ahmed Efendi. *İmam-ı Azam Ebû Hanife’nin İtikâdî Görüşleri*, Çev. İlyas Çelebi, İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2000.
- Bulut, Mehmet. “İhve-i Selâse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22: 6-7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Coşkun, İbrahim. “Klasik Kelamî Anlayışta İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2, (2011): 7-9.

- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. trc. Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Çağrıçı, Mustafa. "Hürriyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18: 502-505, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Çağrıçı, Mustafa- Hökelekli, Hayati. "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22: 380-384, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31: 391-401, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Çelik, Hüseyin, "Kur'an'da Kader İnancı". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (2015): 11-46.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12/1-4(1964): 51-62.
- Demirer, Zeynep Önder. "H. IV-IX./M. X-XV. Yüzyıl Maturîdî ve Eş'arî Akâid Metinlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi", Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2016.
- Doğan, Hüseyin. "Ebü'l Hasen el-Eş'arî ve Kelamdaki Yöntemi Üzerine II", *Kelam Araştırmaları Dergisi*. 11/2(2013): 37-53.
- Düzgün, Şaban Ali, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11/2 (2013): 4-5.
- Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1981,
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Fıkhu'l-Ebsat "İmam-ı Azam'ın Beş Eseri"* içinde, Haz: Mustafa Öz, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh , *el-Fıkhu'l-Ekber, "İmam-ı Azam'ın Beş Eseri"* içinde, Haz: Mustafa Öz, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbgatullah Kaya, İstanbul: Çelik Yayınları, 2011.
- Elmalî, Abdurrahman. "Kur'ân-ı Kerîm'de Adâlet (Adl) Kavramı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları*. 3(1997): 283-328.
- Elmalılı Hamdi Yazır Meâli, çev. Kasım Yayla, İstanbul: Merve Yayınları, 2002.
- Erdem, Hüsameddin. *Ahlâk Felsefesi*, Konya: Hü-er Yayıncılık, 2003.
- Erel, Saim Turan. "Mu'tezile ile Eş'arilik Arasında Kesb Tartışmaları: Kâdî Abdulcebbar ve Ebu'l-Kasım el-Ensari Örneği", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2016.
- Esen, Muammer. "Mâtürîdî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun, Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 49/2(2008): 45-56.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim. *el-İbâne ve Usûlü Ehli's Sünnet*, trc. Ramazan Biçer, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *el-Lüma' fî'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, trc. Kılıç Aslan Mavil-Hikmet Yağlı Mavil, İstanbul: İz yayıncılık, 2016.

- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn*, çev. Ömer Aydın – Mehmet Dalkılıç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el- et-Tûsî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Cilt I, trc. Sıtkı Güllü, İstanbul: Huzur Yayınları, 1998.
- Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, trc. Osman Demir, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Genç, Hafzullah, Eş'ari Düşüncesinde İnsan Fiilleri, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 27/3 (2016): 427-441.
- Gölcük, Şerafettin. *İslâm Akâidi*, Konya: Esra Yayınları, 1997.
- Görgülü, Faruk. “Ebû'l Hasen el-Eş'arîde Akıl-Nakil İlişkisi”, *Diyanet İlmi Dergi*. 51/4(2015): 145-160.
- Gündoğar, Hamdi. “Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8/2(2004): 205-218.
- Güriz, Adnan. “İrade Hürriyeti” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22-23/1-4 (1965): 658-659.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Tenkihu'l Kelam Fi Akâidi Ehli'l-İslam*, haz. Fikret Karaman, İstanbul: Çelik Yayınları, 2016.
- Işık, Harun, Mâtürîdî'ye Göre Kaza ve Kader, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri Üniversitesi, 2011.
- Işık, Harun. *Klasik Ekoller ve Yeni İlmi Kelam Dönemi Kelam Tarihi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.
- Işık, Kemal. “Mu'tezilenin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 24 (1981): 338-357.
- Işık, Kemâl. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelamî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- İbn Hazm Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b.Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl Fi'l-Milel Ve'l-Ehvâ Ve'n-Nihal*, Cilt: II, çev. Halil İbrahim Bulut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbü'rî. *el-İbâne 'an turukî'l-kâsîdîn ve'l-keşf 'an menâhici's-sâlikîn ve't-teveffür ilâ 'ibâdeti rabbi'l-âlemîn*, çev. Ahmet Yıldırım-Abdulgaffar Aslan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- İbn Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İlhan, Avni “Aslah” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3: 495-496, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgîb. *el- Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, trc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelam*, nşr. Sabri Hizmetli, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. (thk. Mahmud Muhammed Kasım). Mısır: Dâru'l-Kütübi'l Mısriyye, 1953.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen, *Şerhu'l- Usûli'l Hamse*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kara, Mustafa. "Kur'ân'da Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 34(2013): 137-172.
- Karadaş, Cağfer. "Mu'tezile Kelam Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* [Bilimsel Birikim]. 3/3(2003): 7-26.
- Kazanç, Fethi Kerim, "Ebü'l-Mu'in en-Neseffî'nin Kelamî Düşünce Sisteminde İnsan Görüşü", *OMUİFD*, 1/48 (2020): 71-72.
- Kazanç, Fethi Kerim. "İslâm Kelamında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7/4 (2007): 162-163.
- Kazanç, Fethi Kerim. *Varlık, Bilgi, Değer ve Siyaset Üzerine Kelam Yazıları*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Kutlu Karaman, Neslihan. "Mâtürîdîlik Kelam Geleneğinde İnsan Anlayışı", Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2019.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Kitâbü't-Tevhîd*, (thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), Ankara: İSAM Yayınları, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitâbü't-Tevhîd-Açıklamalı Tercüme*- trc. Bekir Topaloğlu, Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Akâid Risalesi*, nşr. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1959.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, I, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Nesefî, Necmeddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed. *İslâm İnancının Temelleri*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1990.
- Oral, Şehit. "Beşer İradesi Hakkında Mâtürîdîyye Mezhebi", *Diyanet İlmi Dergi*. 2/3-4(1963): 14-16.
- Önal, Recep. "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmi'ndeki Yeri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/3(2013): 340-342.
- Öner, Necati. *İnsan Hürriyeti*, Ankara: Vadi Yayınları, 1981.
- Özdemir, Zeynep Büşra – Parlak Durmuş Gülay, "IV. Yüzyıl İslâm Kelamında İrade Hürriyeti Anlayışları: Tarihî Bağlamında Bâkılânî'nin İnsan Fiilleri Teorisi". *Kader* 19/1 (Haziran 2021): 377-398.
- Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti-Cüveyni Eksenli Bir Tetkik*-, İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1997.
- Özketen, Şerife. "Kelam Ekolleri ve Varoluşçuluk Bağlamında İnsan Özgürlüğü". Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2017.
- Pezdevi, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm. *Ehl-i Sünnet Akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayihan Yayınevi, 1988.

- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b.Ömer b. Hüseyin et Taberistânî. *Me'âlimü Usûli'd-Din*, trc. Muhammed Altaytaş, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, trc. Bekir Topaloğlu, İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- Sâbûnî, Nureddin, *Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, (ter. Bekir Topaloğlu), Ankara: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000.
- Sabunî, Nureddîn , *el-Bidaye (Maturidiye akaidi)*, terc: Bekir Topaloğlu, Ankara: DİB Yayınları, 2005.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Sinanoğlu, Abdülhamit. "Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2000.
- Sinanoğlu, Abdülhamit, İmam Mâtürîdî'nin Düşüncesinde İnsan Hürriyeti Sorunu, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/30 (2016): 249-267.
- Sinanoğlu, Abdülhamid. "Kâdî Abdülcebbar B. Ahmed'in İnsan Fiillerinin Yaratılması ve Eş'ârî'nin Kesb Görüşünü Eleştirmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3 / 4 (Ağustos 2003): 51-55.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Teklif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40:385-387, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Soyal, Fikret. "İlk Dönem İslâm Kelamcılarının Teslîs Eleştirileri", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Süt, Abdulnasır. "İlahi Teklifin Ahlakî ve Kelamî Arka Planı: Teklîf-i mâ-lâ Yutâk Örneği", *Mukaddime*, 6/2 (2016): 288-289.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*, (trc. Mustafa Öz), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Taş, Mahsum. "Zemahşerî'de Mu'tezile'nin Beş Temel Esası". Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2016.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *el-Makâsıdu'l Kelam Fi' Akâid'l İslâm (Kelam İlminin Maksatları)*, çev. İrfan Eyibil, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Topaloğlu, Bekir, "Kudret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16: 316-317, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelam İlmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınları, 2013.
- Toprak, Süleyman. "İnsanın Fiilleri Konusunda Mâtürîdî ve Eş'ari Arasındaki İhtilaf", *NEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1990): 66-67.
- Türcan, Galip, "Kelamda İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Yaratma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme," *SDÜİFD*, 15 (2005): 139-140.
- Ünverdi, Veysi. "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu", *Usul İslam Araştırmaları*, 20 (2013):47-80.

- Üzel, Canan. “Mu‘tezile ve Eş‘arı Mezheplerinin Kulun Sorumluluğu Bağlamında İnsan Fiilleri ve Teklif-i Mâ Lâ Yutâk Mukayesesi”, *Ağrı İslami İlimler Dergisi*, 5/10(2022):104-122.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Mâtürîdiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28: 165-175. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İstitaat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23: 399. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kesb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25: 304-306, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Eş‘ariyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11:447-455, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ehl-i sünnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10: 525-530, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yazıcıoğlu, M. Said. *Mâtürîdî ve Neseî’ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara: M.E.B Yayınları, 1997.
- Yazıcıoğlu, M. Said. “Mâtürîdî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (1988): 44-46.
- Yazıcıoğlu, M.Said, “Kelamında Önemli Bir Mesele: İstitaat”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1 (1986): 51.
- Yazıcıoğlu, M. Said, “Fiil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13: 59-64, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Yeprem, M. Saim. *Mâtürîdî’nin Akîde Risalesi ve Şerhi*, İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000.
- Yeprem, M.Saim. *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Yıldırım, Mustafa. “Cebriye ve Mu‘tezile ile Occasionalistlerde Hürriyet”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2000.
- Yurdagör, Metin. “Kur’an’da Kader ve İmam Mâtürîdî’nin Teviletü’l-Kur’an’ında Kader ile İlgili Bazı Ayet-i Kerimelerin Yorumu”, *Ebu Mansur Semerkandî-Mâtürîdî Kongresi*, Yayınlayan: A. Hulusi Köker, 156-158. Kayseri: 1986.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-keşşâf an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl* Cilt: II, Çev. Muhammed Çoşkun, Ömer Çelik vd., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Ömer MERCAN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Fırat Üniversitesi
Fakülte	İlâhiyat Fakültesi
Bölümü	İlâhiyat
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler	
1.	
2.	